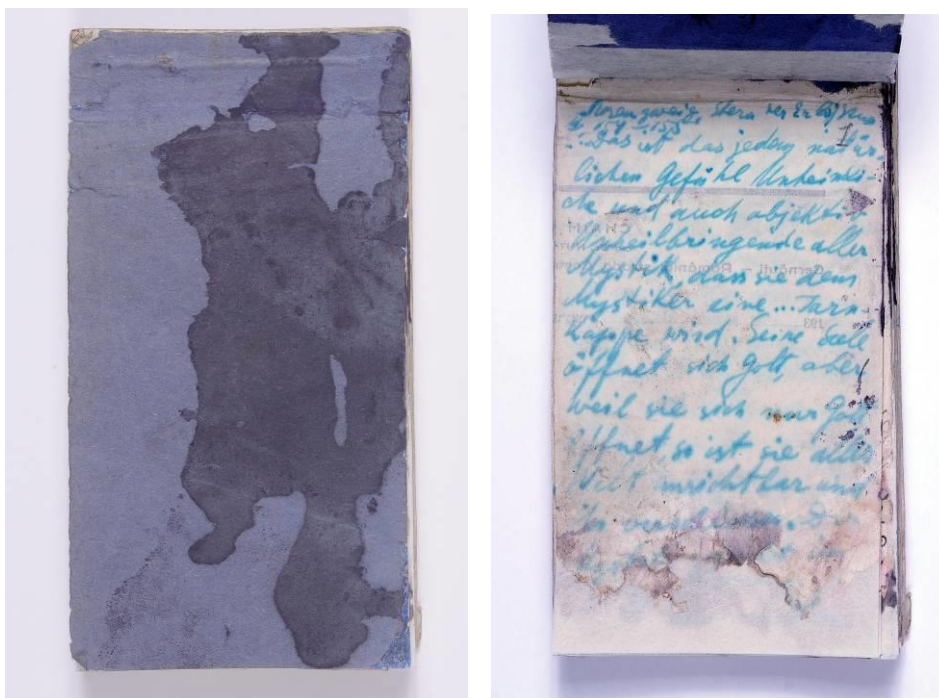

ZELIGO KALMANOVIČIAUS DIENORAŠČIO DALIS

(1942-05-16 – 1942-07-19), SAUGOMA VVGŽM (VŽM 4523).

Iš hebrajų kalbos vertė Viktorija Sideraitė-Alon ©

Iš vokiečių kalbos vertė, komentarus parengė ir redagavo Ilona Murauskaitė ©

ZELIGAS KALMANOVIČIUS

Vilniaus geto dienoraštis

Bloknotas prasideda Z. Kalmanovičiaus užrašyta citata vokiečių kalba (P. 1-5).

Rosenzweig, Išsilaisvinimo žvaigždė, II 154–155¹

Tai yra tai, kas kiekvienam sukelia natūralų kraupumo ir taip pat objektyvų nelaimę nešantį mistiškumo jausmą, kas tampa mistikui tarsi nematomoji kepuraitė. Jo siela atsiveria Dievui, bet dėl to, kad kai tik jis atsiveria Dievui, tampa visam pasauliui nematoma ir užsidariusi. Mistikas atsigręžia į arogantišką pasitikėjimą stebuklingu žiedu ant savo piršto ir pasilieka su „savo“ Dievu vienas užsidaręs nuo pasaulio. Gali būti, kad dėl to jis visai nenorės toliau būti niekuo kitu kaip tik Dievo numylėtiniu. Kad egzistuotų, kad galėtų matyti kelią, kuriuo eina jo ryšys Dievop ir Dievo ryšys jo link, jis turi pasaulį neigti, o kadangi jis negali būti paneigtas, todėl jam reikia jo atsisakyti; tai nėra atsitiktinumai, o jam gana svarbus dalykas, matydamas, kad jis egzistuoja, elgiasi taip, tarytum jis išties „neegzistuotų“, neturi savo „būties“, jau jokios būties; jis turi taip su juo elgtis,

tarytum jis nè nebuvo sukurtas (nes tai jų būtis ten), nes jis ne Dievo kūrinys buvo, kilo ne iš to paties Dievo, į kurio meilę jis pretenduoja; jis ne gali, jis tiesiog privalo elgtis taip, tarsi jis [pasaulis] būtų velnio sukurtas: arba jeigu čia terminas „sukurtas“ velnio atrodo nevertotinas, veikiausiai reikėtų sakyti: jis turi elgtis taip, tarsi jis [pasaulis] būtų ne sukurtas, o būtų tiesiog jam akimirksnio atsitiktiniam poreikiui pateiktas išbaigtas naudoti. Šis iš esmės amoralus tikrojo mistiko santykis su pasauliu yra jam taip pat tiesiog reikalingas, kad jis galėtų savo tikrąjį mistiškumą apsaugoti ir įrodyti. Pasipūtėliškas žmogaus uždarumas turi pasaulį užrakinti. Ir žmogus, kurį mes jau atsivėrusį matėme, užuot buvęs kalbanti gyvybinga būtybė, bus supančiotas uždarumo.

Toliau prasideda dienoraščio tekstas hebrajų kalba:

1942. 05. 16, Šeštadienis

Išėjome nustatytu laiku. Įprastas darbas². Išėmiau iš spintų leidinius rusų kalba. Grįžau pirmą valandą. Teatro muziejaus vadovė³ atnešė man pusę sūrio. Neturiu smulkių. Po menkų pietų – miegas. Karštą dieną sunku miegoti užsiklojus žieminiu paltu. Per karščius itin sunku bus sėdėti ištisą dieną mūsų narve. Grįždamas sutikau H. K.⁴ Vakarykščiai gandai apie „sezono“ įvykius miesteliuose perdėti. Juos atnešė viena isteriška moteris, artimiausiomis dienomis paaiškės, kas vyko iš tikrųjų.⁵

Atsikėlęs iš miego nuėjau į biblioteką. Bevartydamas knygas vėl ėmiau snūduriuoti. Grįžau namo. Prie namų sutikau įtūžusį ir persigandusį poną Mišk⁶. Girdėjo pranešimą apie Kerčės⁷ užkariavimą. Bet gyvenimo „tėkmė“ nepakito. Šį vakarą paskaita rašytojų grupėje apie Šliomo Molcho. Rytoj „rytmetis“, skirtas Šolom Aleichemui⁸. Viskas tvarkoj. Vakar paskaitos apie policiją metu vadas⁹ užtikrino, kad Vilniaus getui niekas negresia, nesijaudinti. „Vadovybei“ patiko. Vakar M¹⁰[einantis pareigas] apieškojo kai kuriuos grįžtančius darbininkus ir nerado jokių draudžiamų daiktų. Karštį ir susigrūdimą sunku ir įsivaizduoti. Trūksta oro. Bet, dėkui Dievui, kad išlikome ir išgyvenome iki šiol.

1942. 05. 17, Sekmadienis

Šventinis Šolom Aleichemo minėjimas nepavyko. Publika rinkosi vangiai. Atėjo mokyklų moksleiviai. Pusantrą valandos paskaita buvo nuobodė, muzika nevykusi. Ačiū Dievui, diena praėjo ramiai. Bibliotekoje reikalai kaip visada. Pradėjau sudarinėti perkamų knygų sąrašus. Jaunimas skundžiasi nauju viršininku¹¹. Rytoj žiūrėsime. Linkėjimai iš Kauno – gyvena geriau, nors režimas dar griežtesnis.

Paskaita apie Šliomo Molcho rašytojų klube irgi vargino susirinkusius dėl karščio ir grūsties. Dalino mėsą, tik duonos nėra, ir maistas nesotus. Rivalė¹² prastai jaučiasi dėl kepenų ar kasos negalavimo.

Iš pokalbių: nėra gandų apie griežtus nuosprendžius. Perduoda ryšio priemonėmis, kad Charkovas rusų apsuptyje¹³. Kryme panaudojo dujas. Besiskundžiantys teigia, kad tai melas.

1942. 05. 19, Antradienis

Vakar neturėjau laiko rašyti. Vėlai grįžau namo, nes atėjo naujas viršininkas¹⁴, o vakare – posėdis. Viršininkas atėjo antrą, lydintas trijų draugų. Sukvietė visus darbuotojus. Pranešė, kad niekas kol kas nesikeičia, jei darbas ir toliau bus vykdomas tinkamai. Jis jaunas ir daug kalba. Jam išsprūdo, kad laikraščiai bus siunčiami į judaizmo tyrimų institutą Frankfurte prie Maino. Tikėsimės, kad jie nespės.

Pakėliau ir sutvarkiau dvi rusiškas bibliotekas - P. Š. ir Idelzono¹⁵. Grupė dirbo toliau, kaip įprasta. Šiandien karšta, grynas oras, žydai nori įkvėpti oro ir pailsėti. Kas jiems trukdys? Namo parėjau su grupe. Po pietų baigiau knygų sąrašą bibliotekoje. Vaikai sunkiai tampė knygas iš rūsio viršun. Mūsų prižiūrėtojai jų tykojo ir sučiupo vieną vaiką. Įkišo jį į areštinę. Dviems vaikams – vienas penkerių, kitas ketverių – nepasisekė, aš juos pagavau. Grasinimai, verksmas, maldavimai! – guodžiau, glosčiau jiems galvas, nenurimo. Pabėgti negalėjo, išėjimas kopėčių link buvo uždarytas. Kai tik leidau jiems bėgti namo, iš karto paspruko.

Kai vėliau nusileidome patikrinti sandėlio, mus apsupo berniukai ir mergaitės: „Duokite mums knygą! Mano sesei vokišką knygą, ji moka tik vokiškai!“ Kol atėjo policininkas ir juos išvarė. Posėdyje kalbėta apie šventes, „išeinančio“ Šabato [Šeštadienio] vakaro šventimą, Šavuot šventę ir kitus.

Siūlyta padėti draugams verstis. Pagalba turi būti maistu, pinigai nepadedą, nes negali nusipirkti. Išrinkta taryba, bandysianti sutvarkyti šį reikalą. Šiandien grįždamas sutikau prie vartų H. K. Jis laukė „svarbių ponų“, norinčių aplankyti getą. Buvo pas viršininką, kalbėjo apie vakarykštį susitikimą; nori pakviesti vertėją, mokantį perrašyti¹⁶ iš skirtingų kalbų į vokiečių. Atnešė Leiblo Feldmano knygą „Žydai Pietų Afrikoje“. Pasiūlyta ją išversti. Ieškosime kalbų mokačio žmogaus.

Ponai pavėlavo ir atvyko ketvirtą valandą. Apsilankė ligoninėje, metalo dirbtuvėse, keliuose butuose, taip pat bibliotekoje ir pirtyje. Pranešė, kad mūsų getas jiems patiko... Septintą ryto pirtyje, pirmą kartą. Ideali švara ir tvarka. Jei neužpuls manęs kaimynų parazitai, mano laimė bus visavertė. Būtent pirtyje mane pamatė Bliacheris¹⁷, viršininko vardu paprašė nurodyti jam

paskaitos laiką, Atsakaiu, kad aš pasirengęs bet kurią jam tinkančią dieną. Turiu jam pateikti tezes. Gandai sklando aplink: taikos susitarimas, priešo kapituliacija, sumaištis, smūgiai, nepaklusnumas, pasipriešinimo požymiai. Ar mes artėjame prie galo netrukus? Vienas Dievas žino atsakymus. „Visi besimeldžiantys Dievui, būkite tvirti ir jūsų širdys bus drąsios¹⁸“.

1942. 05. 20, Trečiadienis

Dirbame toliau, kaip įprasta. Vokiečių policijai atsiuntė sovietines knygas ir žurnalus vokiečių kalba. Penktadienį atneš dėžes, skirtas pervežti spaudos plokštėms¹⁹. Pakvietė kontorai vertėją ir nutarė knygą „Pietų Afrikos žydai“ atiduoti versti Leonui Bernšteinui²⁰.

Bandome išspręsti maisto davinių alkstantiems rašytojams ir menininkams klausimą. Vadui perdaviau paskaitos konspektą. Mūsų darbininkai susikivirčio dėl nesąžiningo nupirktų produktų davinio padalijimo: tėvas su dviem sūnumis – kiek davinių jiems priklauso? Viengungis jaučiasi nuskriaustas. Jei trys vienos šeimos nariai gauna tris porcijas. O tėvas teigia: trys darbininkai - trys burnos. Pasigirdo keiksmai, žeminimai, grasinimai – kaip priimta gete. Ir paaiškinimas – čia kiekvienas gyvena pats sau, agresyvesnis nugali, laiko už rankos, antra vertus, saugokis, kad neapgautų, privilegijuotų nėra. Treti, menininkai, sako: jums trūksta jausmų, žmonės draugai.

Prieš kelis mėnesius, kai turėjote pakankamai duonos, o aš buvau alkanas, – negavau nė sykio, ir vieną kartą, kai mano pažįstama krikščionė mane pavalgydino savo namuose, užpuolėte ir plėšėte maistą man iš burnos... O jaunasis Mošė vaikščiojo tarp knygų ir popieriaus kalnų ir tiesiog ištiesęs ranką griebė – matyt, net negalvodamas, ką daro. O greičiausiai dėl to, kad negalėjo negriebti, kai daiktas padėtas. Savininkų nėra, palikta likimo valiai. Griaunam, laužom be gailėsčio. Jų tikslas – pavalgyti. Tikriausiai jie alkani, arba jiems atrodo, kad alkani?

1942. 05. 26, Antradienis

Jau beveik savaitę neturiu kada tęsti savo užrašų. Nepaisant to, šios dienos buvo kupinos šiurpių gandų iš toli. Panašių į lapkričio-gruodžio įvykius²¹, tik dar baisesnius, susijusius su lenkais.

Buvo įvairių trukdžių – šventė ir Šabas, ir daugybė darbo iki vėlumos, ir posėdžiai, ir vakarėliai. Atsklido gandų apie tai, kas įvyko ketvirtadienį [1942. 05.08] miesteliuose L.²² ir V²³. Krito 8000 nekaltų aukų (*Ha-Šem jakum damam* – „Dievas už juos atkeršys“). Mūsų žmonės pašiurpo išgirdę. Pirmojo orkestro pasirodymas, skirtas pažymėti Šavuot šventės pabaigą, atidėtas dėl gedulo. Baigiantis Šabui įvyko vakarėlis šventės proga, o sekmadienį – žydų šventė.

Naujasis ponas reikalauja intensyvaus darbo. Turėjo atvykti praėjusį penktadienį, bet atidėjo. Laukė jo atvykstant rytoj, bet kol kas nuvažiavo į Minską. Pabėgėlis užsakė 400 dėžių kroviniui pervežti. Matysim, kokie bus jo siekiai.

Tuo tarpu areštuojami piliečiai, kalbama, kad „išvedamos“ šeimos, kaip sako didieji²⁴, arba „nužudomos“, kaip sako pas mus.

Oficialiai pranešta apie 400 numarintų už bausmę dėl dviejų vokiečių, nužudytų Švenčionyse²⁵. Daug ką pamiršau iš to, ką turėjau užrašyti. Ką darysi? Gal dar prisiminsiu.

Likimo ironija: gavau versti į vokiečių kalbą Falkovičiaus knygą „Jidiš“²⁶!

Aš dirbu JIVO kabinete, o po pietų bibliotekoje. Šiandien vėl vakarėlis pas vadą.

Cemachas²⁷ skaitys paskaitą apie judaizmą ir žydus. Šiandien atvežė baldus iš JIVO.

1942. 05. 27

Diena praėjo ramiai. Vakare – gyventojų skaičiavimas. Vakar – paskaita pas vadą. Kalbėjusieji po paskaitos reikalavo atsakymų į jų gyvenimo klausimus: kodėl mes čia uždaryti? Koks bus mūsų galas? Kažkas nutarė, kad žydai tuščiai puikuoja savo genijų kūryba, jų nėra daug. Antrasis atsakė pagal prof. Janulaitį²⁸, kad žydai lenkia visus valanda (Vilniaus Gaonas – universalus išminčius).

Kitą savaitę turi įvykti mano paskaita.

Gandai apie priešų pergales²⁹. Ponas vis negrįžta. Atvežė mums miltų, vakar – bulvių. Maisto mažai.

Choras sėkmingai sudainavo. Baigėsi 10.30. Poetai gauna po 1 kg duonos. Apie aštuoniasdešimt žmonių. Pamiršau aprašyti vaikų grupę, susiorganizavusią rūpintis švara. Tai Muškato³⁰ iniciatyva. Šis žmogus man ima patikti. Vaikai nuolat apsupę jį gatvėje. Jis sugalvojo jiems antrankovius. Vaikai įlenda į visas skyles ir plyšius, palėpes ir rūsius, perspėja namų šeimininkes, kad būtų atsargios, kad šviesa naktimis nesklistų pro langų užuolaidų skyles. Ir mokytojus priima į šią organizaciją. Gal palikti vaikai ras teisingą kelią tuose susiėjimuose. Kiemų ir namų švara, žinoma, tik pagerės.

Atvyko žmogus iš sostinės³¹. Ir mums nėra nieko.

1942. 05. 28, Ketvirtadienis

Praėjusią naktį pasigirdo baimės riksmi. Metalinių sparnuočių³² gausmas skverbėsi į kambarį. Išėjome į balkoną. Švietė mėnulis. Nieko negirdėti, nematyti. Viskas truko kelias

valandas. Mūsų gyvenamajame kvartale nieko neįvyko. Gal kažkur toli. Kaip vėliau girdėjau, ir čia pataikė.

Praėjo tautos perskaičiavimas. Koks bus rezultatas? Kada jį paskelbs? Tikrųjų skaičių neskelbs. Tai nekelia jokių abejonių. Dingstantieji – amžina rūšis, nesibaigs, kol neateis Išgelbėtojas (Mesijas).

1942. 05. 30, Šeštadienis³³

Vakar įvyko štai kas. Bėgliai iš Varanavo ir Lydos buvo areštuoti ir laukė savo nuosprendžio. Atėjo Baltas³⁴, jų gyvenimo ponas, patikrinęs jų rankas, įsitikinęs, kad tai tikrų darbininkų rankos, nusprendė: „dusyk išsigelbėjote, trečią sykį aš jūsų pasigailėsiu“. Gausite pažymėjimus ir eikite dirbti“.

Gete buvęs vokietis prisigėrė ir puolė žyda, einantį į miestą dirbti, jį primušė ir sudaužė akinius – vadas išėjo³⁵ ir išgelbėjo jį nuo žudiko. Vado poelgis – žinančiųjų liudijimas.

Užsiėmę lenkais. Šiandien matėme gatvėje 2000 žmonių grupę, vyrų ir moterų su kuprinėmis, ryšuliais, lagaminais, lėtai slenkančių, tikriausiai į stotį, iš kur trauks Vokietijos kryptimi – į darbus.

Viskas brangsta. Gavome šiek tiek grynųjų už parduotus drabužius. Nustatyta komendanto valanda – dešimta.

Vakar tęsėsi gyventojų perskaičiavimas. Komendanto valanda paskelbta septintą. Panaikinta viena policijos nuovada, liko dvi.

Siekiant paremti pagalbos vargstantiems organizaciją, nutarta apmokestinti dirbančiuosius. Yra uždirbančių 2500 markių per dieną.

Šį vakarą paskaita apie meną. Likau namie.

1942. 05. 31, Sekmadienis

Šiandien rabinai paskelbė maldų dieną. Man rodos, pirmą sykį religingieji viešai reiškia savo egzistavimą. Maniau, kad jie bus pirmieji žadinantys tautą tikėjimui. Įsitikinau, kad jų nuopuolis daug gilesnis ir rimtesnis, nei spėjau. Gink Dieve, nekaltinu, reikia nežmoniškų jėgų atsilaikyti. Visi esam lygūs, protingi supras. Malda ir atsibudimas (tikėjimui) numatyti 17 val. Įėjau 17.40, viduje radau 300 žmonių minią. Vyrai ir moterys kartu, vienas iš rabino padėjėjų [šamašų] bandė jas išsiųsti į moterų patalpą (*ezrat našim*), jam nepavyko. Skaitė psalmes: 21, 6, 10³⁶. Vienas jaunuolių skardžiu balsu skaitė miniai tekstą, minia kartojo paskui jį pastraipą po

pastraipos. Akyse blizgėjo ašaros, sielos slapčia verkė. Vėliau padėjėjas, suplojęs delnais, paskelbė nuo scenos kažką, ko mano ausys neišgirdo. Padėjėjas, kaip visada, kalba per nosį. Matyt, paskelbė, kad rabinas kalbės paguodos žodžius. Nes netrukus pakilo prie aron kodešo senas žmogus (turbūt rabinas arba magidas) ir pradėjo savo kalbą pastraipa „*Men ha-tocheha...*“ (su pamokymais) – atsiprašęs, kad rengėsi kalbėti įkvepiančius ir palaikančius dalykus, bet dėl nuolat vykstančių blogybių mes privalėsime klausyti pamokymų. „Už tai, kad netarnavai savo Dievui su džiaugsmu ir visa širdimi visko turėdamas, tarnausi savo priešui, kurį tavo Dievas tau atsiųs, badaudamas, trokšdamas ir visko netekęs[...].³⁷ Midrašas pateikia pastraipas apie palaiminimus ir prakeiksmus pagal abėcėlę.³⁸ Jis pacituoja septintą pastraipą: tiems, kuriems pasiseks, atsitiks tai, kas parašyta pastraipoje: „Ir jūsų Dievas jus prisimins [knygoje *Bemidbar* („Dykumoje“) 10:9], kam nepasiseks – Ciono žemė prisimins tuos, kurie ją mylėjo.“ Tada jis perėjo prie midrašo: „pūskite trimitus“ [knygoje *Bemidbar* („Dykumoje“) 10:9] – „ir jus prisimins“, 10: „ir kai džiaugsitės – vėl pūskite trimitus“. Tada pacitavo Rambamą³⁹: „...nelaimė, kuri užklupo Izraelį, jei manome, kad ji atėjo natūraliai, – blogai. Reikia tikėti, kad ji atėjo dėl Izraelio tautos nuodėmių, kad jie pasitaisytų. „...ir pūtėte“... Dievas lyg ir norėjo verkėti, bet atėjo pas jį Matatronas – pasaulio valdovas [mistinis angelas]: „Aš verksiu vietoj tavęs“, ir Dievas jam atsakęs: „Palik mane, o jei ne, pasislėpsiu, kur negali manęs pasiekti, ir verksiu“. Matatronas – pasaulio valdovas. Izraelis ir Dievas yra vienis. „Tai nelaimės valanda Jokūbui, ir joje jo išsigelbėjimas“⁴⁰. Pasaulio nelaimės nepakanka.

Sunku auklėti alkanus ir palaužtus žmones. Bet kaip galiu neauklėti... Šventas Dieve, mūsų Tėve ir Karaliau, mes nusidėjome (raudos). Nepaisėme Šabato. Šeštadieniais parduotuvėse uždirbdavome daugiau pinigų nei savaitės dienomis. Mes turime grįžti į tikėjimą ir maldauti, mūsų Tėve Karaliau, kad pagailėtum mūsų vaikų ir kūdikių. „Ir išvydo Viešpats jų darbus, kad jie atsitolino nuo blogio kelio [...]“⁴¹

Į dubenį, pastatytą prie durų, įkrito keli skatikai. Kai tauta susigrūdo, nebegalėjau stovėti, išėjau nesulaukęs pabaigos.

Pasklido gandai apie kalinių išlaisvinimą iš miesto kalėjimo⁴².

Naujoje labdaros valgykloje registruojasi jaunos merginos.

Ruošiami kambariai ponų ir jų tarnų priėmimui.

1942. 06. 02. Antradienis

Vakar nerašiau. Rengiausi paskaitai. Prasidėjo 10 val., baigėsi 3 val. ryto. Sunku pasakyti, ar tai kelias pažadinti širdis, bet daug kas įvykiais pasibaisėjo. Bet kas žino, ar tai suartins širdis? Palauksime iki galo ir pamatysime.

Praėjusios savaitės ketvirtadienį sargo duktė atnešė 3000 markių. Įtarimas, kad paėmė 1000. Šeštadienį atėjo ponis K.⁴³ ir tai patvirtino. Kad ir kaip motina kudakavo, bet turėjo 800 gražinti. Pirmadienį vėl atnešė mažoji voke 700. Turėjau jos akivaizdoje voką atplėšti, perskaityti lapelį, daviau jai 50. Pranešė, kad ją nuskriaudžiau. Pasiūlė duonos už 70. Nupirkau du kg ir per klaidą padaviau 170. Turbūt nusiramino, išvirė kiaušinių ir atnešė mums alyvų puokštę.

Šiandieną atėjo pati ponis K. ir perdavė pinigus Soniai⁴⁴. Itin atidžiai perskaičiavo.

Širynt mačiau prie vartų automobilį, kaupiną bulvių, ir trys vokiečiai ir ketvirtasis iš jų policijos tikrina trijų pirmųjų dokumentus. Bulves įveža į getą. Vienas mūsų įsinešė vištą.

Ponai grįžo vakar. Ir štai – naujas viršininkas. Išsiuntė senąjį Jonataną⁴⁵ pas mus. Jam vertimai nesvarbūs. Matysime rytoj. Mes išeiname pusę aštuonių, kad pradėtume 8 val. iki 3 po pietų.

Sklinda gandai, kad rytoj išlaisvins 30 žydų iš miesto kalėjimo. Atnešiau šiandien alyvų žiedų. Vakar posėdyje kalbėjo apie tai, kad reikia įsteigti mokslo būrelį.

1942. 06. 04, Ketvirtadienis

Gete Didžiojo teismo diena. Visas verdu ir sukrėstas iki širdies gelmių. Ir tam yra priežastis bei pagrindas. Šeši nusikaltėliai pakarti. Šešis žydus pakorė patys žydai⁴⁶. Keršto Dievas pasirodė: „Ir sudeginai savyje blogį“⁴⁷.

Vakar švintant išėjo jaunas žydas⁴⁸, pakviestas kitų žydų, apžiūrėti kažkokių prekių, miltų ar cukraus, kurias jam siūlė pirkti, ir negrįžo namo iki vėlumos. Kaimynai ėmė dėl jo jaudintis, o ponis-našlė, ant kurios geltono šaino⁴⁹ jis buvo įrašytas kaip jos vyras, išėjo į gatves pasiteirauti. Atėjo iki Šiaulių g. 1, išgirdo iš vienos moters: Ko jūs klausiat? Čiagi toks pats, kaip tas žmogus, kuris prieš du mėnesius pavogė 27 000 ir iš čia pabėgo. Kriminalinė policija pasidomėjo šia moterimi, ir kai ėmė tirti ir tikrinti viskas paaiškėjo: vagių ir plėšikų gauja buvo įtraukusi į savo tinklą tą religingą vyrą, kuris dabar rastas rūsijoje užmuštas (papjautas) ir palaidotas po akmenimis. Pabėgėlis iš Varšuvos, prekeivis. Prieš du mėnesius jis turėjo šiek tiek pinigų. Jį įdavė policijai, kuri iš jo pinigų atėmė, ir jis tapo agentu: atrodė, tiesus ir patikimas, – būdavo, kad žmonės jam perduodavo brangius daiktus ar užsienio valiutos banknotus, kad juos parduotų. Ir štai plėšikai jo tykojo, ar atėmė iš jo, ką vertingo radę, ar ne, nežinau, bet tikėjosi rasti. Jį sumedžiojo ir papjovė.

Nepraėjo ir kelios valandos, kaip vikrus vadas privertė juos prisipažinti apie padarytą nusikaltimą ir nuteisė. Pranešė valdantiems⁵⁰, ir štai šiandien trečią val.⁵¹ jie atėjo su malonumu pasižiūrėti „spektaklio“, kaip patys žydai karia žydus. Ir įvykdė žydai Toros teismą – „visos tautos ranka dalyvavo“. Policininkai buvo tautos įgalioti. Prieš įvykdant mirties bausmę, vadas pasakė kalbą: „Žydų bendruomenė iš 70 000 sumažėjo iki 16 000. Liko tik sąžiningi darbuotojai ir naudos nešėjai. O šie yra nusikaltėliai, kuriuos žydų tauta nuteisė, nes negali jų pakęsti.“

Buvo penki žudikai. Tarp jų vienas, kuris sergėjo. Stiprūs, profesionalūs miesto vagys. Vienas naktį spėjo pasprukti, bet žydų policininkai jį pagavo mieste. Pasinaudoję proga įvykdė dar vieną mirties bausmę. Nusikaltėlį, kurio rankos suteptos kelių Izraelio sielų aukų krauju. Vagis. Lydoje užpuolė vieną kunigą, atėmė iš jo pinigus, kai jį pagavo, apskundė žydus. Vokiečiai areštavo Žydų tarybos narius ir bėglius iš Vilniaus ir juos nužudė. O jį paleido į laisvę. Atėjo į getą. Jį pagavo, nežinojo, ką su juo daryti. Perduoti jo valdžiai negalėjo, nes negali žinoti, ar jie nenorės juo iš karto pasinaudoti. Pasodino į kalėjimą. Ir štai išmušė jo valanda. Visi ramiai priėmė savo bausmę. Perėjimas netruko ir penkių minučių. Taip pasakojo mergina, stebėjusi viską pro lango plyšį. Kartuves pastatė skerdyklos kieme. Gatvėmis neleido praeiti. Dalyvavo tik valdžia ir policininkai. Šią valandą – šeštą⁵² – stovi vyrai ir moterys, vaikinai ir merginos eilėje, kad galėtų prieiti ir pasižiūrėti į pakartus nusikaltėlius. Toks paprotys. Tam, kad „Išgirstų, pamatytų ir to nekartotų.“⁵³

Gal šiomis beprotiškomis dienomis žmogaus gyvybė pigi, mirtis neatrodo grasinanti. Ji tvyro aplink mus, ir žmonės nori pamatyti iš anksto savo likimą, paragauti ateities skonio? Kas galėtų giliai iširti žmogaus sielą? Mes žinome, kad giljotinos atstoja žmonėms teatrą.

Nužudytas jaunuolis nebuvo pirmoji jų auka. Prieš 5-4 mėnesius jie užmušė dar vieną žydų prekeivį, atėmė iš jo pinigus ir jį užkasė. Ir paleido gandą, kad užmuštasis atėmė iš jų 27 000 (apie tai kalbėjo anksčiau minėta moteris) ir pabėgo iš čia. Būdavo, kad žydai dingdavo iš geto, radę pas ką pasislėpti. Tie nusikaltėliai ėmė reikalauti iš užmuštojo prekeivio žmonos savo pinigų. Padavė ją į geto teismą. Nepaisant jos verksmų ir teiginių, kad jos vyras buvo sąžiningas ir teisingas, negalėjęs niekam padaryti blogo, liudininkai paliudijo melagingai ir nuosprendis buvo paskelbtas, kad moteris turi pinigus sumokėti. Ir liko moteris su vaikais nuogi ir pliki. Dabar viskas išaiškėjo ir rado nužudytąjį, užkastą po žeme. O kas žino, kiek dar kruvinų nusikaltimų ir plėšimų bus atskleista.

O tam, kad pamokytų Izraelio teisių: vienas įvykis per 10 geto mėnesių. Dešimtys tokių įvykių būtų, jei kiti atsidurtų panašioje padėtyje. Nepaisant visko, jie vietiniai jaunuoliai. Kad jų mirtis atpirktų jų nuodėmes. O tie, kuriems teko sunki pareiga tapti pykčio įrankiais keršto Dievo

rankose, palaiminimas: „Kad Jakobo Dievas jus apsaugotų nuo tokių pareigų, duok Dieve, kad ateityje jums tektų laimė sergėti mūsų šalies gyvenviečių sienas...“

Ir apie mūsų smulkius reikalus. Atėjo ponų vairuotojas, ieškojo daiktų. Jaunas, ramus ir paprastas. Ištiesė ranką pasisveikinti. Rytoj ponai turi ateiti iš naujo pertvarkyti darbo. Susirinks visi žmonės. Ir tie, kurie dirbo iki šiol savo kontorose. Bus apie 40 žmonių. Man atrodo, tokios daugybės nereikėtų. Pusė jų rytoj turbūt bus atleisti.

Įvykio detalės: vado pranešimas, kad buvome Vilniuje 78 000, likome 16 000. Privalome būti teisingi ir darbštūs. Kas nusikals, stos prieš mūsų teismą ir bus atitinkamai nubaustas. Pradedame tai vykdyti.“

Buvo žmonių, kurie siūlėsi dirbti korikais. Vadas nepriėmė. Visa policija, apie 60 žmonių, dalyvavo, kad nei vienas jų nesijaustų esąs korikas. Du nuteistieji prisipažino. Kiti kalnę neigė. Vienas mirdamas meldėsi *Šma Israel* (Klausyk, Izraeli). Dalyvavo apie 20 vokiečių. Filmavo kinui.

1942. 06. 05, Penktadienis

Vakar vakare ir šiandien daug kalbama apie teismą. Šį vakarą – susirinkimas vado namuose. Bus surašytas protokolas įvykiui atminti. Reikalas tampa vis sudėtingesnis. Jame jau įpainiota apie 200 žmonių. Veiksmas iš kriminalinio romano.

Žavimasi vado kilniu elgesiu ir nusikaltėlių drąsa. Nieko nekalbėjo.

Šiandien iš miesto kalėjimo paleisti 37 žmonės. Moterys atrodo gerai. Kalinės krikščionės, su kuriomis šios sėdėjo, pagelbėjo. Vyrai laikyti atskirai, jie badavo. Vakar abi Kleckino⁵⁴ dukros grįžo iš kaimo, kuriame slapstėsi 7 mėnesius girininko namuose. Kaime dirba du vaikinai ir mergina, valstiečiai juos gina. Mergaičių negalėjo daugiau slapstyti, išsiuntė atgal į miestą. Grįžo su krikščionių grupėmis, vykstančiomis į kaimą apsipirkti. Vyresnioji gaus dokumentą.

Šiandien atėjo naujieji ponai. Darbas susitvarkė.

1942. 06. 07, Sekmadienis

Vakar buvo dvasinių sukrėtimų diena. Laimei, nieko neįvyko čia, bet buvau įsiaudrinęs ir susijaudinęs nuo susitikimų ir gandų.

Ponų planas po truputį aiškėja. Nežydiškai medžiagai apsiėmė vadovauti senis⁵⁵ – kietas ponas. Aiškinasi, kurios iš knygų jam atrodo būtinos – jis man nepanašus į išsilavinusį

žmogų, viską vertina vienu principu: kas išspausdinta Vokietijoje, kelias į fabriką. Teigia, kad Rygoje jie turi daugybę, šimtus tūkstančių. Jis atrenka tai, ką atrenka. Iš užrašų atrinks sąrašus, kuriuos siųs į Rygą, ten išsiaiškins, kas jiems reikalinga, o likusieji - pražus. Paprašiau jo, kad man atiduotų kai kurias knygas, sutiko. Ta proga vėl pakartojo, kad be leidimo imti negalima. Viskas, kas susiję su hebrajų kalba (ivritu) ar judaika, jo nedomina. Apie tai kalbėsime su jaunučiu.⁵⁶

Jaunas minkštesnis. Daviau jam arabų gramatiką. Pažadėjo man gražinti, kai pavartys ir patikrins. Pradėjau kurti ataskaitą „Mūsų turtas“ – 150 tūkstančių knygų. Dauguma – Romelio knygos[?] ⁵⁷. Du verčia iš lietuvių, rytoj dar vienas vertėjas turi pradėti darbą.

Gandai apie Lydą: tarsi miško broliai⁵⁸ įsibrovė į miestą, nužudė valdžios vyrus ir kelias dienas valdė miestą. Kai grįžo vokiečiai, iš keršto užmušė visus likusius žydus. Vėliau gandus paneigė.

Visa tai įvyko Koidanove⁵⁹, kaip vėliau paaiškėjo.

Man pranešė, kad iš sostinės buvo atėjęs jaunuolis ir perdavė man linkėjimų. Kaip norėjau jį pamatyti. Gal turi man kažką. Šį vakarą atėjo ponis M.⁶⁰ ir perdavė girdėjusi žinią apie Menachemo Linderio⁶¹ mirtį. Susierzinau iki sielos gelmių – viduje jaučiu, kad tai tiesa. Gaila to grožio!

Išsaudrinęs ir sutrikęs nuėjau pas vadą. Dešimtą⁶² pokalbis sukosi apie istorijas, pagrįstas mūsų beprotiškų dienų įspūdžiais.

Kiekvienam žmogui savas likimas. Katrielis Braudė⁶³ pasakojo:

„Stovėjau eilėje kartu su grupe pagyvenusių žmonių, pasmerktų mirčiai. Jau nusiūgto galo baimė. Staiga vokiečiai mane pastūmė: „Pirmyn! Bėk!“ Bemat atsipeikėjau ir pabėgau be jokio noro. Vėl slėpiausi pas valstietį kaime. Gyvenau kaip namiškis ir dirbau namų ūkio darbus. Kartą naktį, 2 ar 3 valandą, išgirdau kieme esančio tvarto vartų trinktelėjimą, maniau, kaimynai, kaip visada, atėjo vogti pašaro. Širdyje dvejojau: ar eiti apginti mane priglaudusio šeimnininko turto. Atsikėliau ir išėjau į kiemą. Pamačiau, kad tvarto vartai atsidarė ir vėjas juos tranko. Uždariau ir jau norėjau grįžti namo. Ir štai ateina manęs pasitikti šeimnininko sūnus: lietuviai namuose, atėjo ieškoti odų. Vėl išsigelbėjau.

Gutgeštaltas⁶⁴ pasakojo:

„Vasarojome toli nuo miesto, Antakalnyje. Kai pradėjo žmonės grobti, žmona paprašė, kad mane priimtų kelio darbams netoliese. Daug žydų ten dirbo, o manęs nepriėmė. Juos visus pagrobė, o aš likau.

Po kelių dienų areštavo mano žmoną. Ėmiau lakstyti po gatves, maldaudamas pinigų, kad ją išpirkčiau. Mane areštavo gatvėje ir atvedė į Vilniaus g. 12. Nuvedė pas viršininką: „Aš

renku pinigus žmonai išlaisvinti. Jei mane paleisite – Jūs gausite pinigus, o jei ne – jų neteksite“. Mane paleido“

Suckeveris pasakojo:

„Mano motina buvo antrajame gete. Ėjau jos ieškoti. Naktį, jau po visų paieškų, gatvėse mėtėsi sulaužyti daiktai, vien griuvėsiai ir chaosas. Ant šiukšlių kalno stovėjau užmyęs ant žydo lavono, padengto dulkėmis ir šiukšlėmis. Ant jo sukiojosi varna, pakildavo ir vėl nutūpdavo. Staiga man pasirodė, kad aplinkui rūmai. Nuostabūs rūmai, kokių gyvenime nebuvo matęs. Varna pakilo skristi ir iš jos snapo kažkas iškrito – gabalėlis mėsos, mirusiojo akis. Persigandęs pabėgau, grįžau į pirmąjį getą. Nutariau nusižudyti. Kad tai įvykdyčiau, nuėjau į Karmelitų g. stovintį namą, pakilau į trečią aukštą. Atsistočiau prie atviro lango į gatvės pusę ir ruošiausi kristi žemyn. Ir staiga pasirodė ta pati varna, tik šį kartą jau pavirtusi maloniu balsu giedančiu paukščiu. Paukščio giesmė gražino mane į gyvenimą. Nutariau, kad turiu gyventi.“

Policijos kapitonas Desleris⁶⁵:

„Kai pirmą kartą atėjo lietuviai, su parengtais automatais, ėjo šalikelėmis tamsoje, buvo panašūs į vilkus.“

Feldšteinas⁶⁶ pasakojo:

„Oberhartas⁶⁷ buvo namo Strašūno g. 1 komendantas. Baigiantis Jom Kipurui, kai buvo pareikalauta iš visų turinčių pažymėjimus, eiti prie vartų jų patvirtinti, dalis kambarių nuėjo. Mes likome. Oberhartas skubino lėtai einančius. Vėlai naktį jis grįžo ir pasakė likusiems, kad mes galime sukalbėti maldą *Birkat ha-gomet*⁶⁸ [Malda, kad likome gyvi].

Desleris:

„Naktį ėjau, lydima lietuviu, apieškoti namų. Įėjome į tamsų kambarį. Lietuvis laikė rankoje pistoletą. Šovė, kad tamsoje pasišviestų. Šūvio šviesoje pamačiau gulinčius ant žemės savo tėvą su motina. Uždegiau šviesą ir juos išgelbėjau.

Ilgus mėnesius negaliu pamiršti garso, sklidusio nuo sulinkusių po sunkiais nešuliais žmonių žingsnių. Tamsoje jų siluetų neįžiūrėjau. Daugybė žmonių. Sunkūs žingsniai. Ir protarpiais: „Oje! Gelbėkit!“

Buvo minioje tildančių šaukiančius: „Mirkit, žydai!“ Kartą vienas jaunas žydas eidamas grojo mandolina.

Gavau nurodymą palydėti lietuvius, ieškančius malinų [slėptuvių], į antrąjį getą. Mėnulio šviesoje ėjome mirusiomis gatvėmis. Staiga pasigirdo iš rūsio vaiko verksmas...“

Vienas žydas pasakojo, kaip jis drėkindavo savo 6 savaičių vaiko lūpas degtinės lašais, kad šis miegotų ir nerėktų.

... taip, tiesa, Menachemo⁶⁹ nebėra. Tai įvyko prieš mėnesį. Jis buvo tarp 40 nužudytųjų, *Aruei ha- Malkhut* [Karalystės užmuštieji], ir jam suteikė didelę garbę, jis mirė kaip didvyris. Tebūnie jo siela visos žydų tautos dalis ... Jaunajai našlei Miralei⁷⁰ stiprybės.

Palaimintas Dievas, tiesos teisėjas. „Teisingumas Tavo kaip kalnai galingas [...]”⁷¹

1942. 06. 08, Pirmadienis

Šiandien viršininkas⁷² pranešė, kad turi nurodymą iš pačių aukščiausiųjų pašalinti iš geto visas knygas, ypač Talmudus ir maldų knygas. Bet kol kas jis delsia. Tautos įgaliotiniai bandys prašyti geto vadovybės, kad leistų įnešti knygas, kurių yra po kelis egzempliorius, jei leis, žinos, kad gali kol kas įsakymo nevykdyti. Jam atsiųs knygas iš bibliotekos. Jis jaučia mūsų skausmą. Visi pripažįsta, kad čia žmonės labai rimtai dirba. Kuria, kiek tai įmanoma.

Antrasis, atsakingas už lotynišką dalį, po to, kai atsirinko bendruomenių knygas, kurios jam atrodė būtinos, ėmė aiškintis ir dėl mūsų bibliotekos. Išmeta daugybę knygų iš lentynų. Negi nėra išsigelbėjimo?

Pasakojo, kad jau sutarta su fabriku, kuris baigė supirkinėti makulatūrą⁷³. Šį vakarą bus Rašytojų draugijos valdybos posėdis. Pokalbis su vadu ir tarybos⁷⁴ posėdis dėl nuosprendžio knygoms.

1942. 06. 09, Antradienis

Vakar vėl pokalbis vado kabinete. H.⁷⁵ man pasakė apie skundikus, apsilankančius ponų namuose.

Šiandien pasakojo, kad sekretorė⁷⁶ atleista iš darbo.

Pokalbis apie Izraelio didžiuosius ir skambaus vardo išminčius. Bandžiau pasiūlyti kelias idėjas, gal pagalvos apie atsakymus.

Šiandien jaunasis ponas neatėjo. Vis dar nieko nenutarta dėl knygų likimo. Kuo viskas baigsis?

Senis atsirinko iš rusiškų knygų tai, ką atsirinko, likusias išmetė. Ar jie spės įvykdyti savo kėslus?

Šiandien atidaryta kavinė⁷⁷. Tiesą pasakius, padarytas puikus darbas, išskirtinis. Pradėjau gerbti Izraelio tautą. Vaga, kurią visi aria, o ji su meile viską priima ir šypsosi drovia šypsena. Nėra kitų tokių, kaip jūs, Izraelio sūnūs! Klaupiuosi ir lenkiuosi prieš jūsų gyvybinę energiją. Iš visos širdies žaviuosi ir myliu šią nuostabią tautą. Iš mirties gelmių pasirodo ir dygsta trapi gėlė, kuri atgaivins ir išteisins prislėgtas sielas.

Vadas nevengė pasakyti savo kalboje, kad tikisi artimiausiomis dienomis džiugiai „pjauti derlių“.

Gerėme kavą, valgėme baltutėlį pyragą. Klausėmės muzikos ir dainų. Tai paruošta darbininkams. Rodykite pagarbą darbui, rankų triūsui, kurio dėka mes gyvi, ir tai mus sieja su žmonija. Kol kas mes dirbame kaip vergai. Ar tai tęsis ir po to, kai išsilaisvinsime? Viltis miršta paskutinė.

1942. 06. 10, Trečiadienis

Diena prasidėjo dideliu susierzinimu ir jauduliu, o baigėsi ramia nuotaika. Viskas, suprantama, vien galvoje. Baigiau ataskaitą⁷⁸. Nespėjau jos pateikti H. Ponas jį iškvietė ir pasakė, kad yra skundų. Pradžioje atrodė, kad įskundė vienas mūsų, bet galop paaiškėjo, kad tai būdinčiosios darbas.

H. pasitarė su žmonėmis, kurie žino situaciją, jie jį nuramino ir pasakė, kad bus taip ir taip, ir viskas baigsis gerai.

Aš likau ir tęsiau naują man paskirtą darbą. Skirsčiau lotyniškus rankraščius pagal kalbas. Spėjau tik pusę dėl netikusių pagalbininkų.

Kokie mes priklausomi nuo visai menkų dalykų!

Budinčiosios dukra šiandien išvarė iš namų A.⁷⁹, tą, kuri visada buvo gera jai ir jos šeimai. Visada ji man atrodė negera mergaitė. Ji gaus pagal nuopelnus. Nereikėjo jai to pranašauti, A. nesusivaldė, bet ir negali susivaldyti.

Šiandien svarbūs ponai apsilankė kavinėje. Jie turi laisvalaikio.

Neturėjau kada pailsėti, reikėjo sutvarkyti knygas. Gautas leidimas iš mūsų „gyvenimo pono“⁸⁰ įnešti besidubliuojančias knygas, džiaugsmui nėra ribų. Galima tikėtis, kad pavyks kai ką išsaugoti po viso perversmo. O svarbiausia, kad knygų nuosprendis kol kas nebus vykdomas.

Šį vakarą mokslininkų ratelyje pokalbis. Pirmasis pokalbis. Vietoje, kur žmonių nebėra, stenkis išlikti žmogumi. Geriausiųjų nėra. Galima puikuotis jų sąskaita (nes jų nebėra). Bet

tame nieko nėra. Juk jaunimas kelias valandas draugiškai pabendrauja ir pamiršta, koks kartus jų pačių gyvenimas, pamiršta rūpesčius, ką valgys ir kur gaus duonos, ir kaip dar apmausime vartų sargybą. Pakanka to, ir tai daug. O gal prie to prisidės dar veiksmų. Izraelio tauta gyva! (*Am Israel chai!*)

1942. 06. 11, Ketvirtadienis

Mūsų stovykloje naujienų nėra. Ir tai į gera. Skundų reikalas turbūt neturės pasekmių. Bet kuriuo atveju kol kas reikia stabdyti daiktų išvežimą. Atvežė krovinį – vagoną rusiškų knygų iš geto. Antrasis toliau meta knygas į šiukšlyną. Ar pavyks išgelbėti?

Budintis šiandien grasino pranešti valdžiai, kad mūsų žmonės laužo lentas ten, kur galima ir kur negalima.

Mieste nėra darbininkų. Todėl geto kontorose vyrus keičia moterys. Vyrai eis dirbti į miestą.

Šiandien patikrino būstus ir surinko iki 400 nedirbančiųjų.

Duonos ir bulvių kaina nukrito nuo 70 iki 45 rublių, ir nuo 25 iki 17.

1942. 06. 12, Penktadienis

Knygų nuosprendis nepanaikintas! Ponas vėl apsigalvojo, nepaisant to, kad H. K. jam pranešė apie leidimą įnešti publikatus. Ne tik kad draudžiama įnešti, bet ir, pasirodo, bibliotekos veikla prieštarauja įstatymui⁸¹, ir reikia išskirstyti knygas.

Prasideda slėpimo darbai. Tvyro didelė įtampa. Senis meta knygas į šiukšlyną. Šiandien mušė vaikina, aptikęs jį rūkantį tarp knygų.

Kivirčijausi su budinčiojo sūnumis. Jie mane apšmeižė, kad juos keikiau. Budinčiojo žmona davė seniui 5 kiaušinius ir nieko už juos nepaprašė (kai nukrenta greta tavęs kažkas, primenantis gyvenimą laisvėje).

1942.06.13, Šeštadienis

Dėkui Dievui, nėra ką rašyti. Diena praėjo ramiai. Darbininkai paklausūs. Net ir senis Geselvikas [?]⁸² jau turi „mėlyną pažymėjimą“⁸³ ir eina į miestą dirbti. „Grobis“ vyrus turguje. Yra pasiūlymas visus tarnautojus ar bent jau daugumą nedirbančiųjų Žydų taryboje pakeisti moterimis.

Atneša Toras, ir žmonės jas meta kaip malkas. Arba tiksliau: malkas renka kaip „brangakmenius“. Malkas veža vežimu į getą. Keli žmonės parduoda skvere saldumynus. Prie kiekvienų vartų – po dešimt moterų.

1942. 06. 15, Pirmadienis

Vakar poilsio diena, nebuvo reikalo rašyti. Ponas Jonatanas išspausdino mašinėle ataskaitą viršininkui; buvo mokslininkų ratelio valdybos posėdis. Nuspręsta kitą šeštadienį [1942. 6. 20] surengti šventišką ratelio atidarymą.

Rengiamasi tirti mūsų laikinos gyvenvietės⁸⁴ patologijas. Tikėkimės, kad nespės pradėti to darbo, kol išsilaisvinsime ir pradėsime dirbti tyra širdimi.

(Prisiminiau, kad turėjau parašyti, jog praėjusią savaitę buvo uždarytas infekcinių (užkrečiamų) ligų skyrius: šiltinė ir dėmėtoji šiltinė, kurių buvo 150 atvejų, visiškai išnyko. Žydų medicina triumfavo. Pavyksta gauti vaistų, kaip antai serumo nuo difterijos, kuris yra stebuklas bandant prisitaikyti, padeda nepalūžti.)

Atsirado viltis išgelbėti knygas. Ponas nieko nekalbėjo. Koks buvo mus aplankiusios komisijos tikslas - nežinau. Atleido 10 žmonių. Vietoj jų ateis dirbti kiti, moterys. Visame mieste moterys keičia vyrus.

Vienoje kontoroje (sveikatos) atleido 40 konkrečių darbuotojų darbo skyriaus nurodymu. Ir Žydų taryboje atleidžia darbuotojus.

60 žmonių gaus papildomus daivinius. Duonos, miltų, cukraus. Tarp jų H. K. ir aš.

Vėl pradėjau versti iš jidiš⁸⁵.

Atrodo, maisto mums netrūks.

Visame gete tikriausiai bus ankšta. Šiandien vėl tikrino, atėmė, mušė įnešančius maisto.

Išskyrus policijos kavinę, yra dar trys. Dviejose – poezija ir dainos, „mažojo meno“ spektakliai. Kad jiems sektųsi.

1942. 06. 16, Antradienis

Triukšmo ir baimės diena. Tūkstančio akių savininko sparnai⁸⁶ vėl plasnojo giedrame geto danguje. Atrodo, grįžo lietingos dienos. Prie vartų atėjo lietuviai, nešini šautuvais, iš specialiojo būrio⁸⁷.

Vakar vartų sargyba sulaikė daug paketų, kuriuose buvo ne duona ir bulvės, o sviestas ir taukai. Taip pat daržovės, švieži aguročiai⁸⁸, alkoholiniai gėrimai. Atėmė ir viską perdavė valdžiai.

Šiandien atėjo ponas⁸⁹, pareikalavo ne mažiau kaip 100 spekuliantų galvų, arba vietoj jų bus suimti vartų sargybiniai. Vadui sunkiai pavyko nuraminti pono pyktį. Valdžia sutiko areštuoti į čia esantį kalėjimą, ne į miesto.

Buvau per pietus: saulė šviečia, o grėsmė ir baimė tvyro visų veiduose. Ypač policininkų veiduose. Vakarop jau pasijuto, kad pavojus praėjo. Šiuo klausimu visas getas – tarsi vienas kūnas, jaučiantis ir mažiausią savo organą.

Šiandien greičiausiai nieko neįneš. Viskas vėl brangs. Ar reikia kaltinti sočius ir prisigėrusius? Tai negražus elgesys bet kurioje vietoje, bet kuriuo laiku.

Jei atvežtų tik pagrindinius produktus, ar nebūtų pykčio, nukreipto į geto žmones? Ir tai draudžiama, bet gal tada pyktis ir grasinimai reikštųsi menkiau. Pažiūrėsime, ką areštuos ir kuo viskas baigsis. Ir svarbiausia – kaip geto žmonės gyvens be įnešamų produktų? Aišku, kad po kelių dienų vėl pradės įnešinėti. Gamta nepasiduoda valdžios nurodymams, net ir pačios viršiausios pasaulyje.

Mūsų dienomis keistai atrodo Torų knygos. Dviejose vietose mačiau jas šiandien visiškai išniekintas ir pažemintas. Ponų nurodymu, atremtos į sieną palėpėje, stovi dešimčių dešimtys plikų Torų ir Pranašų knygų, didelių ir mažų, mielų ir trapių. Koks likimas jų laukia? Kitoje palėpėje⁹⁰ krūvos Torų, kurias žmonės rengiasi paslėpti, kad būtų išsaugotos ateičiai. Jos susuktos į staltieses ir neturi skaitytojų. Kas jas gerbia kaip senienas – gerbs, gyvenimo medžio vingiai sugers jų šerdis ir staltiesių audinius. O kokia gyvybės dvasia yra tuose lapuose? Ar prisikels po to, kai kris? Ar ras ramybę? Ar bus palaidotos kaip netinkamos knygos?

Mūsų ponas⁹¹ domisi karimų gyvenimu. Radau bibliografiją ir turiu ją perrašyti. Tai irgi gerai.

Jie nori sužinoti mūsų paslaptis. Išsiaiškinti šifruotes. Pasaulio kvailiai! Grubumas ir apgavystė įsigali. Tik užsidėk antsrukį – kol praeis pyktis. O po to visi atsimerks ir pamatys, kad plaukas atrodė kalnu.

Visi vėl plepėjo be minčių ir be jokių idėjų.

1942. 06. 18, Ketvirtadienis

Gaila, kad nesu susaistytas draugystėmis, nesidomiu mane supančių žmonių gyvenimu, man sunku juos pakęsti, jie man trukdo, tarsi būtų užmynę savo auliniais batais ant mano sielos sparnų.

Neįmanoma sumažinti idėjų kiekio. Jie kalba be pertraukų – šimtus šnekų. Spengia ausyse – nenoriu nieko girdėti, – o jų balsai sklinda ir smelkiasi man į galvą. Nė minutės ramybės.

Jei būčiau žmonėms pakantesnis, galėčiau kas dieną aprašyti šimtus įvykių, visi įdomūs, keliantys minčių.

Ką pasakys žmonės, negyvenę geto sąlygomis, apie šiuos stebuklus, kai jiems papasakosime, sunku atspėti. Viso gylio negalės suvokti. Ir mes nesuvokiam. Kas valandą atrandu naujienų ir paslapčių. Aš jas jaučiu, bet negaliu jų tiksliai ir paprastai apibrėžti žodžiais. Mano idėjos sukasi aplink jas ratais.

Reikia parašyti faktus tokius, kokie jie yra, gal kažkas liks atmintyje, o vėliau galima bus atgaivinti įvykius, kad juos papasakotum.

1. Vakar pirma grupė išvyko dirbti į mišką. Vadas ten buvo, atvežė žinią, kad bus galima gyventi. Valstiečiai parduos produktų. Darbas gana sunkus, bet vadovaujantys žmonės elgiasi humaniškai. Gydytojas, lydintis grupę, bus ir apylinkės gydytoju.
2. Kalbama, kad miškuose sukiojasi sukilėliai⁹². Periodiškai randa užmuštų.
3. Darbas institute tęsiasi. Š.⁹³ meta knygas į vardų krūvas? Atlaisvino dar kambarį.
4. Ponai ėmė koncentruotis į ritinius. Kaip pasakojo grupės vadas⁹⁴, jie išsiuntė vieną ritinį, kaip pavyzdį į Bursį. Turbūt bandymas pavyko ir nuo dabar visi ritiniai eis į Bursį. Šiandien jau suko vėl ir vėl, plėšė ritinius gabalais. Išleido įsakymą surinkti dar Torų. Radau dar medžiagos apie karaimų istoriją, knygą lenkų kalba, apie 12 spausdintų p., perduosim vertimui.
5. Gojus, vežimėlio savininkas, paprašė šiandien, kad jam duotų riekę duonos. Mūsų grupė perka duoną pietums „odų išdirbimo dirbtuvėse“.
6. Pasakojama, kas vakar vogčiom įnešta 1000 kiaušinių, turėtų uždirbti 100%.
7. Spekulantai turi sėdėti čia areštinėje. Vartų sargybiniai akylai žiūri ir tikrina, apčiupinėja žmonių kišenes. Draudžiama susisiausti palta. Mačiau, kaip vartų sargybinių vadas suėmė du, kurie nepakluso šiam draudimui. Mušė juos bizūnu ir perdavė policininkams parduotuvėje⁹⁵. Vakarėjant mačiau dešimties ar daugiau kalinių grupę, policininkų varomą į kalėjimą. Ir kalėjimas pergrūstas.

Viskas brangsta. Duonos kaina pakilo. Mėsos irgi.

Žydų darbininkai bibliotekos⁹⁶ kieme griovė namus. Sienoje į draudžiamąją Lydos g. užaklino langus. Tikriausiai reikia išlyginti sklypą.

Jaunų mokslininkų susirinkimas. Nori jaustis žmonėmis. Prisimena gyvenimą laisvėje. Nori pamiršti mirties grėsmę ir ankštas gyvenimo sąlygas.

Uždaro privačius bufetus, kurie virto restoranais, barais. Negalima gojams kelti pavydo. Žmonės vietoje pelno, kurio tikėjosi, visko neteko.

Draudžiama bet ką įsinešti. Grįžtantys tuščiomis žmonės turbūt susierzinę. Tikriausiai po dienos kitos kažką sugalvos.

Vadas sutiko apdovanoti žadėtu prizu du žmones, kuriuos parinksime be konkurso. Konkursui pažadėjo gauti dar solidžią sumą. Pirmasis apdovanotasis A. S.⁹⁷ – jis tikrai vertas. Antrasis, mano galva, – H. K.

Kol kas nevykdomas knygų nuosprendis. Bet slėptuvė ruošiama.

Religines knygas išėmė iš bibliotekos. Ir iš skaityklos reikia jas pašalinti.

Kai sutinku kažką iš ankstesnio gyvenimo, iš laisvės dienų, staiga prisimenu, kad kaip medžiaga kūrėjo rankose, tu esi kelių žmonių rankose – vienas vokiečių ir jo draugas, jei norės dovanos tau gyvenimą, o jei, neduok Dieve, nenorės, – tau blogai baigsis. Kūną krečia drebulys. Tiesiog sunku suvokti – kaip? Esi daiktas, ne žmogus. Ką tau duos, kuo tau padės, kad įvykdysi visas pono užgaidas? Ne, laikas keisti padėtį, išsigelbėjimo valanda artėja.

1942. 06. 19, Šeštadienis

Diena praėjo ramiai. Išėjome ir grįžome be kliūčių. Mūsiškiai toliau perka ir parduoda. Pasakojimas apie 10 000 kiaušinių. 4 000 pirko odų dirbtuvėje. Mūsiškis T. parduoti⁹⁸, kiti - vartoti. Dėl ritinių. Ponas⁹⁹ yra batų fabriko savininkas. Ieškojo ir atrado, kad iš odos lakštų galima pasipelninti. Galima išdirbti odą pirštinėms ir moteriškiems batams. Ieško Torų. Moterų darbas – išskalbti ritinius, nuskusti nuo jų įrašus.

Keistas jausmas: ką pasakys religingi žydai, kai tą sužinos? Štai išmušė valanda: ženklas iš Dangaus.

Kalba, kad iš pagrindinės gatvės išvaromi lenkai – užleisti vietą vokiečiams. „Kančių indas“ persipildė.

1942. 06. 21, Sekmadienis

Vakar mačiau ištraukas laiškų, kuriuos rašė žmonės, išsiųsti į miškus darbams. 26 km nuo Vilniaus. Jaučiasi gerai. Viskas pigu. Sagos – tinkama valiuta prekybai, seni skudurai – irgi

prekės. Valstiečiai su jais bendrauja gražiai, kviečia namiškius. „Laisvė ir oras“. „Gete likusieji mums pavydės“. Pusė žmonių dirba miške. Kita pusė – namų ūkio darbus.

Ponia Liusi¹⁰⁰ grįžo. Po to, kai jos mamą pagrobė, ji išėjo į miestą, ketindama pasinaudoti jos krikščioniškais dokumentais. Tačiau jai nepavyko. Viena krikščionė ją pasikvietė į savo namus kaime. Atėmė iš jos visus daiktus ir pavertė tarnaitę. Vėliau ėmė grasinti policija. Nuo jos pabėgo. Pasislėpė valstiečio namuose. Tas kelis mėnesius ją išlaikė. Kai nebegalėjo jo namuose slėptis, išėjo slėptis į mišką. Manė, kad gete žydų nelikę. Kai išgirdo, kad dar yra gyvų, nusiuntė laišką savo pažįstamai, ta pakvietė atvykti. Atvyko ir susirgo. Gulėjo ligoninėje. Liko plika, nuoga. Vadas jai pažadėjo darbą ir pasistengė gražinti tai, kas pavogta.

Vakar vyko mokslo ratelio posėdis. Paprastai nuotaika neblogo. Jei žmonės būtų pajėgūs, gal ir galima būtų kažką realaus padaryti. Kad ir kaip ten būtų, maloniai praleis laiką. Kam rūpi?

Uždaro parduotuves (?)¹⁰¹. Prekiautojos pardavinėja saldumynus ir papirosus. Namuose yra sočiai duonos. O kai dėl viso geto – kainos kyla. Vakar bandyta įsinešti.

Yra žmonių, kuriuos pagavo, ir jie mokėjo baudas¹⁰² policijai ir buvo pasodinti į kalėjimą.

Ponai domisi karaimais. Renka ritinius. Vakar atnešė apie 30 Torų.

Rytoj šventė lietuviams – metai okupacijos ir išlaisvinimo iš rusų. Nedirbs. Tik mūsų grupė dirbs, nes „labai daug darbo“.

Rivalė¹⁰³ tvarko paramos namus.

Franz Rosenzweig. Išsilaisvinimo žvaigždė, III, 162¹⁰⁴

Tiesa nėra Dievas. Dievas yra tiesa. [...] Ne pati tiesa viešpatauja tikrovėje, bet Dievas, nes Jis yra tiesa. Kadangi tiesa yra Jo antspaudas, Jis gali būti vienatinis visame kame ir vienintelė tikrovė. Tiesa yra Jo viešpatavimo sferas. Visame ir Vienatiniame pasibaigia gyvenimas, tai yra gana gyvybinga. Jeigu tiesa su šia gana gyvybinga tikrove yra vienis, ji yra jūsų esmė; jeigu ji vis dėlto nuo jūsų gali atsiskirti – panaikinti mažiausią ryšį, – ji yra Dievo esmė. [...] Šalia sakinio „Dievas yra tiesa“ greta eina kitas: „Tikrovė yra tiesa“. [...] Negalima teigti, kad tiesa galėtų būti Dievas, nes ji taip pat sėkmingai tuomet turi būti tikrovė. Ir tuomet Dievui esant tikrove, visata (Überwelt) ir pasaulis susivienodina, ir viskas miglotai susilieja į vieną ūką. Taigi Dievas privalo būti „daugiau“ nei tiesa, kaip kiekvienas subjektas yra daugiau nei predikatas, kiekvienas daiktas – daugiau nei sąvoka. Sakinys „Yra tiesa“ esti vienintelis neabejotinas sakiny. Jei tai būtų teisinga, tuomet būtų

akivaizdus sakiny, kaip antai, kad Dievas tiesa yra, tarkime, čia tiesa dar su kažkuo kitu būtų susieta, kai tuo tarpu ji tik su savimi pačia susieta. Ji privalėtų tik subjektą, ne sakinių predikatą sudaryti. Tai veda ne prie to, kad būtų pasakyta: nėra jokios tiesos; kad nebūtų jokios tiesos, mažiausiai turėtų tuomet būti teisinga. [...] Tačiau kas tuomet yra daugiau pripažintas kaip faktas? Taigi pasitikint, kad pagrindas, ant kurio tiesa savo kojomis stovi, yra leistinas, visas pasitikėjimas grindžiamas tiesa. Pati tiesa yra paskutinė tiesos prielaida ir yra ne tiesa, kuri savo kojomis stovi, o faktas, kuriuo pasitikima. Pati tiesa yra pasitikėjimas dar prieš jo akivaizdumo pasitikėjimą. Jo akivaizdumo pasitikėjimas buvo sau pačiam dar tik vienas pasitikėjimas. Bet prieš jį eina priekyje, prieš tikėtiną minties tiesą neabejotinai nustatytas tiesos patvirtinimo faktas. Proto saviklio, kad Viešpats rūpinasi kryptimi, yra gana pagrįsta. Bet tai tik duoda pagrindą, nes tai tikėjimu visos žmonijos, kurios protas tik dalis yra, pagrįsta; ir šis tikėjimas nėra jokia saviklio.

Toliau tęsiamas Z. Kalmanovičiaus dienoraštis hebrajų kalba:

1942. 06. 23, Antradienis

Vakar metinių proga pradėjau rašyti prisiminimus¹⁰⁵, tikėdamasis, kad netrukus galima bus juos išleisti viešai.

Šiandien prie vartų atsistojo vokiečių policininkas. Neįnešė nieko. Žydų policininkai tikrina ir tyli, bijo dėl savo ir mūsų visų likimo. Kardo ašmenys sukasi¹⁰⁶ virš mūsų galvų iš tikrųjų. Perkame duoną, valgome ją darbo vietoje.

1942. 06. 24, Trečiadienis

Neprisimenu, ar rašiau, bet reikia užrašyti, kad uždarytos visos privačios valgyklos, liko vienintelė policijos kooperatyvo viešoji valgykla. Galvojo ir patį kooperatyvą uždaryti. Tačiau kol kas to neįvykdė – nedidelis išsigelbėjimas.

Prie vartų tikrina kaip reikalas. Čiupinėja praeinančiųjų drabužius po vieną. Tikrintojų veidai patys nelaimingiausi: visuomenės aukos. Nepaisant to, į getą slapta įsinešama maisto produktų.

Vakar vakare mačiau, kaip prie vieno namo vartų stovėjo 10-ties tonų automobilis, kaupinas bulvių. Mašiną valdo geraširdis vokiečių, besišypsantis aplinkiniams. Iš po bulvių ėmė traukti visokias gėrybes – gyvą veršį, butelį gėrimo. Žydai bėga, lekia iškrauti krovinių. Tai buvo, kaip pasakojo, mašina „iš siuvyklos“¹⁰⁷. Garbė Dievui, kuris maitina ir išlaiko.

Širyt atėjo pats ponas¹⁰⁸ patikrinti vartų (beje, užvakar pasklido gandas, kad jis atsistatydina ir išvyksta į frontą, įvardijo net ir jį pakeisiančio¹⁰⁹ pavardę – neblogas žmogus. Tikriausiai ir šį kartą gandai nepasiteisino).

Žydai, vyrai ir moterys, dirba statybose. Mūrija, balina sienas. Kai sugriovė pastatus kieme ir pašalino griuvėsius, lygina sklypą. Tinkuoja sienas, surenka žvyrą ir smėlį. Maišo skiedinį. Viskas žydų rankomis. „Nedirbot geranoriškai su džiaugsmu ir daina širdyje, tai dabar dirbkite pliki ir nuskurę, lupami bizūnais ir skatinami grasinimais gete¹¹⁰.“

Bet uolumas kelia susižavėjimą ir pagarbą šiai tautai. Juose dar daug gyvybės. Dar duos vaisių ir senatvėje¹¹¹.

Vakar turėjo išeiti antra grupė į miškus.

1942. 06. 26, Penktadienis

Šiandien mums grįžtant prie vartų stovėjo Baltas¹¹². Buvo truputį susierzinęs, bet tikriausiai be ypatingų pasekmių. Nesimato kontrabandininkų. Grįžtama tuščiomis. Kruopščiai apčiupinėjamas kiekvienas įeinantis. Susirenka praeinantys kaimynai¹¹³ pažiūrėti kaip įeinama į draudžiamą teritoriją; policininkai smalsaujančius lietuvius išvaiko. Tęsiasi „valymas“ kaip ir anksčiau.

Man pavesta parengti straipsnių apie karaimus vertimus. Ponas turi pateikti ataskaitą. Kiek spėsiu?

1942. 06. 28, Sekmadienis

Vakar atėjo vokiečių grupė [?] „patikrinti“ geto. Jie bus darbo skyriaus vadovo svečiai. Prašė gatvės praeivių neišvaryti. Ar mes vilkai, kad mūsų bijo? Tarybos atstovai ir vadas juos lydėjo ir lydėdami fotografavo.

Prieš kelias dienas pakvietė vadas tarnautojų įgaliotinius – 21 žmogų, už tai, kad protestavo prieš produktų dalijimą 40-čiai išrinktųjų. Laukė 40 minučių prie durų. Tada pakvietė juos ir grasiai pranešė, kad neklausia jų patarimo, niekam nevalia kištis, kai bandė kalbėti – išvarė¹¹⁴. „Aktyvas“ sujudęs.

Vakarykštės paskaitos nenoriu prisiminti. Nemalonus jausmas.

1942. 06. 29, Pirmadienis

Rašytojų sąjungos valdybos posėdis, tarsi. Posėdis audringas. Trys valdybos nariai buvo tarp tarnautojų įgaliotinių. Vadas su jais elgėsi nepagarbiai. Jie kalbėjo apie įvykį ir pareiškė, kad atsistatydina iš valdybos. Kilo rimtas ginčas. Visi teisūs. Jei žmonės įvykdys savo ketinimus – galas sąjungai. Aš nedalyvavau.

Atrodo, baisūs gandai iš sostinės¹¹⁵. Dar tiksliai nesupratau kokie. Tokie, kurių negaliu nei užrašyti, nei papasakoti. Dieve mano (*Ribono šel Olam*), ar Tu nori pribaugti savo tautos likučius? Išmušė valanda, oi, išmušė valanda!

Mačiau kepėjo lange bandeles. Praėjo žydas: „Draudžiama badyti akimis“. Žydė atsakė: „Kas čia tokio? Gali nusipirkti ketvirtį kilogramo ir suvalgyti prie arbatos stiklinės.“

1942. 07. 01, Trečiadienis

Šiandien skaičiau paskaitą mokslininkų ratelyje matematikos tema. Apie kreives.

Ir vėl skaičiau paskaitą pas vadą: „Genialumas, talentingumas¹¹⁶. Ir žydų dvasiniai nukrypimai“.

Vėl gandai apie tragedijas kituose miestuose, išskyrus sostinę. Grasino, kad už savų miestų sprogdinimą bus atkeršyta žydams. Įsikišo tarptautinis Raudonasis kryžius, ir jam pažadėta, kad nuo šiandien daugiau niekas žydų neskriaus. Protingas atskirs pelus nuo grūdų.

Valstiečiai rytą įveža į getą daržoves vežimais. Taisyklė: kas draudžiama dieną, leidžiama anksti ryte.

Pasitaiko kareivių, lydinčių savo žydus iki vartų ir prižiūrinčių turbūt tam, kad jų neskriaustų.

Šiandien grįžo Gerda,¹¹⁷ kuri slapstėsi apie aštuonis mėnesius valstiečio sodyboje. Dabar ėmė tikrinti valstiečių namus, ir nebegalima daugiau juose slėptis.

1942. 07. 02, Trečiadienis

Sunkios dienos. Po kurio laiko, kai grįšiu prie šių lapelių (užrašų), paaiškės, kodėl jos sunkios. Šalia bendrųjų priežasčių, vėl slegiantys gandai iš aplinkinių miestų. Nekenčiantis mūsų mus skriaudžia.

Sakoma, kad čia kaip tik saugu. Perduodamos žinios¹¹⁸ į sostinę, kad štai profesionalūs darbininkai Vilniuje yra svarbi viso darbų organizavimo dalis ir nereikia jų ignoruoti. Vakar vado namuose pasakojo agentas ir kresnas vaikinai¹¹⁹, kuris paskui jį kartojo dalykus, kurie vyko, ir abu įspėjo dėl ateities. Išgalvoti specialistai buvo rimtame pavojuje, bet stebuklingai

išsigelbėjo. Anksčiau norėjo tikrinti kiekvieną, bet kai kur ir dabar dar gali vykti patikros. Yra vietų, kur nedirbama, kaip reikėtų, nes nemoka profesijos. Buvo taip, kad mašiną taisė žmogus, neturintis supratimo apie šį amatą, ir pagadino, užuot pataisęs. Buvo kilęs rimtas pavojus gyvybei. Žmonės kalbėjo ir kartojo, kad reikėtų juos apmokyti amato. kažkas kalbėjo ir apie ateitį. Kad amatininkystė yra sveikintina. Ja galima bus verstis ir išėjus laisvėn. Kiti kalbėjo, kad norint pakelti bendrą visų nuotaiką, reikia organizuoti paskaitas apie dvasinius dalykus ir apie gamtą. Taip pat reikia nutiesti tiltus tarp jų ir valdančiųjų institucijų. Nutarta išrinkti tarybą, kuri užsiimtų tik šiais klausimais ir rengtų planus.

Tarnautojų įgaliotinių protestai davė rezultatų. Duoda dar 120 ketvirtinių porcijų. Kas nesutinka priimti – nuostolis jiems.

Nori žmones mokyti žydų kalbos (jidiš). Aišku, sutikau tame dalyvauti.

Šaltos dienos. Nors dabar jau Tamuzas [rugpjūtis]. Ir tai gerai.

1942. 07. 03, Penktadienis

Vakar naktį vėl plėšikai, vokiečių ir lietuvių kareiviai, bandė įsilaužti į getą pro Lydos gatvę. Policija saugojo, pakvietė lietuvių policininkus. Sujudimas truko 1-2 valandas. Plėšikai paspruko.

Atėjo tarybos vadas¹²⁰ taikyti H. K. Tikėsimės, viskas bus gerai.

Mes verčiame straipsnius apie karaimus.

Baigėsi lietuviško folkloro reikalas.

Mašininkė¹²¹ gavo 1,5 kg duonos kepalą.

Prie vartų tikrina įeinančiuosius.

Moteris tikrina specialios policininkės.

1942. 07. 05, Sekmadienis

Šiandien Tamuzo 20 d.¹²² Nesu pratęs jos paversti gedulo diena. Šiomet man galima ir privalau tai daryti. Keturiasdešimt metų, be dvejų, praėjo nuo jo mirties. Tada nedalyvavau gedule. Dabar tikiuosi, kad dar spėsiu gyvenimo pabaigoje pabūti jo bendražygiu.

Priešais mane, stadione, kurį getas įrengė sportuojančiam geto jaunimui, vaikšto žydų jaunuoliai, apleisti vaikai – juos prižiūri vado M.¹²³ pavaduotojas ir paskirtas instruktorius, kuris juos tvarko, su jais žaidžia, kalbasi, dainuoja ir t. t. Jie – mūsų išlikimo prasmė. Kiek puošė ir gražino tą stadioną. Kokia graži tvora priešais kalėjimą¹²⁴, žaliai dažyta ir išpiešta gėlėmis.

Vakar vadas primušė daktarą Šainmaną¹²⁵ ir išvarė jį į mišką. Jau prieš dvi savaites tas ponas turėjo išeiti, bet jis pareiškė, kad nepasirengęs. Tai vadas jį pasodino dešimčiai dienų, davė vien duonos ir vandens. Po arešto nurodė jam vėl išeiti. Ėmė atsiprašinėti, kad jau buvęs nubaustas. Neleido jam baigti kalbos, prilupo bizūnu ir išvarė į mišką.

Pasklido gandas, kad vakar, kai atėjo ponas M.¹²⁶ reikalauti savo baldų, kuriuos buvo užsakęs, o jie nebuvo pagaminti sutartą dieną, už tai režė antausį. Tai melas. Bet iš tikrųjų dirbtuvėse nėra tvarkos ir paskirtas policininkas (Želiozo) prižiūrėtoju. Ar padės?

Šiandien atėjo vokiečių policininkas, apžiūrėjo ir stadioną.

Jau baigiami dušai.

Gete daug daržovių, Valstiečiai atveža vežimais. Tarp daržovių slepia kitą maistą: sviestą, sūrį, net vištas. Duonos kaina nukrito.

Vakar mokytojų posėdyje nutarta įsteigti jidiš kalbos gramatikos mokymo būrelį. Kitas susirinkimas kitą šeštadienį. Vyks vieno dalyvių paskaita.

Rytoj pradės virti valgį darbininkų grupei. Matysim, kaip žmonės susitvarkys.

Pamiršau papasakoti H. K., kaip ponas Šp.¹²⁷ atnešė vieną rabi Icchako Alfasi¹²⁸ puslapį, ir pasakė, kad nori nukopijuoti visus lapus ir išsiųsti į Frankfurtą. Tegul aptaria pagal lapų atvaizdą, ką su jais daryti.

1942. 07. 07, Antradienis

Vakar vakare Rašytojų tarybos posėdis. Nutarta tęsti veiklą be išėjusiųjų¹²⁹, siekiant vado žadėto prizo. Pusę gauna Abraša¹³⁰, kuris pareiškė, kad išdalins gautą sumą tiems, kam labiausiai reikia. Antrą pusę panaudosime sergančiam Jakovui¹³¹.

Vakare buvome pas vadą. Kalbėjome apie atminimo paminklo getui steigimą. Dauguma įsitikinę, kad nereikia kurti paminklų. Tai nėra žydiška tradicija [neįskaitomas žodis]. Reiktų įamžinti siautėjimus, o to geriau nepriminti. Ir ateitis nėra aiški. Mano pastaba: suprantu esančiųjų norą meninėmis priemonėmis išreikšti faktą, kad mes esame gyvi, paerzinti visus skriaudėjus. Menininkui skriaudos nerūpi – iš to nesukuriamas meno kūrinys. Ateitis? Ateitis ne nuo mūsų priklauso, ją kuria kiti. Mums svarbiausias dalykas – dabartis. Stovėjom ant bedugnės krašto, tikrų tikriausiai. Ir štai mes esame gyvi ir kuriame. Nematomą gyvenimo vilties jėgą – štai ką turi menininkas parodyti. To įrodymas: stadionas, žaidžiantys vaikai, vyrai ir moterys [neįskaitomas žodis] dabar mes esame gyvi ir turime jėgų. Mes veikiame, ne vien esame stumdomi.

Pavyzdys: iš vienos pusės – liūtis, iš kitos – Nojaus laivas; laivas menininkui svarbesnė medžiaga, ji žmogiška. Stipriųjų karas – mes pasiduodame bangai ir būname nušluoti

arba stebuklingai išsigelbėjame. Kai audra pereina į tylą, mes sustiprėjame – Robinzonas saloje ima kurti savo gyvenimą. Gal ir atsiras toks menininkas, kuris galėtų tai išreikšti?

Priėmė sprendimą ir aptarinėjo formą. Nusprendė įkurti muziejų. Išrinkta taryba.

Pasakojo: mūsų gyvenimo ponas¹³² atėjo į stadioną ir stovėjo išsižiojęs: ką tie žmonės sukūrė. Taip stebėtis ir grožėtis. Iš viso susižavėjimo tik paklausė: kur gavote lentų tvorai? Nepastebėjo net, kad stovi nauji suolai. Medienos dabar gauti sunku. Reikia daug pinigų.

Iki 15 dienos taryba turi surinkti daugiau nei 600 šimtų tūkstančių rublių pagalvės mokesčių. Labai rūpinasi, iš kur gaus pinigų.

Nuo vakar mūsų vadovai mums atneša duonos ir kavos atsigerti. Perkame kiaušinius, valgome pietus pirmą valandą. Palyginus kainuoja pigiai. Išvalė kambarius. Moterys dirba. Kol kas nesiskundžiam.

Jis¹³³ meta knygas į šiukšlyną. Atskirus blankus jis atiduoda, kai prašai. Nežiūrint visko: „Būk viso pasaulio karaliumi savo garbe, ir visi žinos, kad tu esi jo veiksmo priežastis.“¹³⁴

1942. 07. 08, Trečiadienis

Suėjo metai nuo laiko, kai buvo duotas nurodymas, kad žydai turi nešioti ženklą¹³⁵. Rytoj šventinis sporto stadiono atidarymas.

Ponai rūpinasi mūsų sveikata. Visur turi būti švara. Sako, kad skirs vietą praustis ant upės kranto.

Šiandien atėjo policininkas perspėti: ateis komisija, yra pavojus. Draudžiama įnešti bet ką.

Avremelę¹³⁶ atleido, nes jis skaitė sovietų knygą. Ponas nieko neišmano apie hebrajiškas knygas. Reikalauja, kad dirbtume. Kas bus?

1942. 07. 11, Šeštadienis

Šiandien, grįždamas iš darbo, sutikau H. K., kuris papasakojo man apie šiandieninį įvykį: Žydų taryba buvo paleista ir vadas¹³⁷ paskirtas geto vadu.

Atėjo ponai vokiečiai apžiūrėti stadiono.

Tiesa, kad paupyje skyrė vietą praustis. Vadas vakar savo sveikinimo kalboje, atidarydamas stadioną, tai paskelbė.

Dalyvavo vaikai, mokytojai ir policininkai. Vaikai dainavo ir deklamavo. Vėliau visi išsirikiavo ir išėjo¹³⁸.

Žydai skundžiasi: kaip galima jaustis stipriais ir linksmais, kai tokia vergystė ir nuopuolis.

Taigi. Stadionas gali kelti susižavėjimą ir nuostabą. Kaip pašalino griuvėsius ir išgrindė dangą. Dirbo seni ir jauni. Vyrai ir moterys. Kodėl niekas laisvėje nedirba? Jaunimas tarsi ir pakelta galva. Tikisi ateities, kuri ateis ir atidarys jiems vartus.

Vėl pono kalba. Neduos nė vienos knygos. Darbas be nuovargio. Šegec – elgiasi kaip jie¹³⁹. Manęs nepapirksite lipdukais. Du ar tris kartus atneš – tai viskas iškrauta.

Domisi grafito lakštais¹⁴⁰. Ar yra ten knygų, kurios dar neišspausdintos.

1942. 07. 13, Pirmadienis

Keičiasi pamainos, keičiasi vadovai. Kas padės, kad reikalai nepablogėtų? Šiandien areštuotiems paskelbta amnestija ir kalėjimas trumpam ištuštėjo. Kalbama, kad vadas ne per daug džiaugiasi jam suteikiama didele garbe.

Vakar kartu sėdėjome Bialikui skirtos šventės prezidiume. Sekretorius pirmininkavo. Dėl paskaitų – vėl tylą. Provincialumas.

Orkestrui gerai sekasi. Choras tiesiog stebina. Paskutinė strofa „Aleliuja“ sukėlė drebulį. Na, na, žydai.

Baisūs gandai iš sostinės paneigti. Garbė Pasaulio Sutvėrėjui!

Maisto situacija čia tarsi gerėja. Daugelis gauna cukraus. Mėsos irgi. Duonos netrūksta. Kainos nukrito. Atrodo, kad šiemet laukia geri metai. Po dviejų savaitių rugių derlius.

Aplink sklando gandai ir istorijos apie įvykius, kurie įvyko, nesinori man jų čia kartoti¹⁴¹, bet jie nieko gero nežada.

Praeidamas išgirdau vieną mergaitę kalbant: „Vokietis man kaip tėvas (netapo mano tėvu, bet visai kaip tėvas manimi rūpinasi)“

Šiandien vaikai žaidė stadione. Šiomis dienomis daug lijo, stadionas buvo tuščias.

Sakiau: „Įrengė stadioną ir jis stovi vien grožiui, nenaudojamas“. Bet suklydau. Be reikalo jaudinausi. Šiandien žaidė kamuoliu, vadovaujami instruktoriaus.

Dabar baigsiu. Tikriausiai reikėtų įprasti rašyti naujienas iš karto, kai jas išgirsti. Pavyzdžiui, pamiršau papasakoti apie atvirą lenkų laišką rajono viršininkui. Atskleidė jam visus „gerus darbus“ ir perspėjo: nepridėkit dar daugiau skriaudų ir taip nuskriaustiems. Teismo diena artėja. Jūs piktinatės raudonųjų veiksmais, jūsų veiksmai daug blogesni nei jų. Istorija jus nuteis.

1942. 07. 19, Sekmadienis

Kai Dievas griovė Vilniaus bendruomenę, tikriausiai ketino priartinti išsigelbėjimą, pažadinti tai, ką dar galima pažadinti, nes nėra prieglobsčio ir nėra prasmės galute [diasporoje]. Vilniaus bendruomenė buvo gyvas žydiškos gyvenvietės su savo kultūra galute pavyzdys. Daugelis, daugiau nei daugelis neįvertino šioje kultūroje pasislėpusių spąstų. O dabar galuto kultūros tvirtovė sugriauta [!], jos šventykla sužlugdyta visiems laikams.

Jei geriau į tai įsižiūrėsime, nebuvo nei reikalo, kad ateitų išorinis griovėjas ir ją sugriautų, tvirtovė jau buvo apgriauta ir skylėta iš vidaus. Vilniuje niekas nesipriešino išnykimui (susimaišymui su lietuviais) ir žydiškumo išnaikinimui, dvasingumo pasmerkimui, kurį nulėmė raudonieji užkariautojai¹⁴².

Rabino Ozerio Grodzensko¹⁴³ mirtis būtent raudonųjų įžengimo dieną ir daktaro Kovarsko¹⁴⁴ mirtis raudonųjų¹⁴⁵ įžengimo dieną tapo simbolinėmis. Pirmojo laidotuvės dar surinko dešimtis tūkstančių žydų – buvo galima pagalvoti, kad tai kažkoks Vilniaus žydų mitingas, susirinkęs prie žymiausio ir įtakingiausio tautos įgaliotinio karsto. Tikras Ha-GRA [Ha-Gaon rabi Elijahu, hebr.; Vilniaus Gaonas] įpėdinis, nešęs pasauliui žinią apie Vilniaus žydijos garbę ir šlovę. Paskutinis mitingas, bejėgis bandymas pademonstruoti, kad ji vis dar gyva. Tačiau šis mitingas ir buvo paskutinis Vilniaus žydijos pasirodymas.

(Prisipažinsiu, kad tik pavartęs šviesios atminties rabino Chaimo Ozerio paliktą archyvą supratau, kuo jis buvo didis: mūsų „laisvas“ pasaulis, atskirtas nuo jo daugybe skirtumų ir sienų, net ir jis „mito“ jo prabanga ir vertėsi jo asmenybės šukėmis (tai yra žydiškų tradicijų nuolaužomis). Ir kartu palūžome. Kaip parašyta: „krito Ozeris (hebr. padėjėjas) ir dingo užtarėjas?“¹⁴⁶. Aš nežinau, bet norėčiau tikėti, kad kažkur giliai slaptose sielos kertelėse, ypatingų palaimintų žmonių galvose dar maištas virė, ir gal jie dar ruošėsi šlovinti Dievą. „Paskutiniai Izraelio palikuonys nedarys neteisybės [...]“¹⁴⁷ – išskyrus tuos, kuriems pavyko išvykti į jūros šalis. Nors atvirai, atrodo, kad šėtonas galutinę kovą laimėjo (prisimenu visus jaunuolius, susirinkusius vasarnamyje Tiša be'Av 1940, jų klegesį ir kvailystes, visus šokančius apie veršį – „Tauta, kuri žus“,¹⁴⁸ „Numirėlis nejaučia peilio“,¹⁴⁹ – iškils pastraipa, nuramins skausmą, rasim, kaip jį išreikšti).

Ir paskui, kai prasidėjo siautėjimas ir buvo priimtas baisus sprendimas sunaikinti tautą iki galo, – ar nepripažinsime, kad Aukščiausiasis išdalijo gražias mirtis visai Vilniaus žydų bendruomenei, nes ją myli. „Geriau kristi nuo Viešpaties rankos nei nuo žmogaus“¹⁵⁰. Šventųjų mirtis gražesnė nei jų degradacija. Ir jei sugriūna senoji sinagoga, jai geriau stovėti kaip kalnui

akmenų, tuščiomis apleistomis sienomis, negu būti, jei ateitų vertybes pamiršusi jaunoji karta ir išniekintų jos šventumą, paversdama ją lošimų namais ar net muziejumi...

Jos sienų akmenys sugėrė mūsų protėvių raudas ir dejones, maldavimą išgelbėti. Tie akmenys virto auka. Prisiminsime juos, kai statysime iš akmenų tėvynę, laikysime juos savo širdyse ir perduosime savo sūnams ir sūnų sūnams, paminėdami išgelbėjimą. Tie šventi akmenys bus galuto įamžinimas, tie, kurių neišniekino nei jų statytojai, nei jų sūnūs, tik žiaurūs gojai. Gimimų Dievo pasiuntiniai. Jie liks šventu prisiminimu, kuris pasaldins ir suminkštins širdis, primins ir nurodys kelią į mūsų tėvo Abraomo glėbį.

Beveik savaitę nerašiau. O kaip tik buvo svarbių įvykių.

Praeitą ketvirtadienį, 1942. 07. 16, išsiųstos knygos – daugiausia angliškos, su gražiais viršeliais – į knygyną, kad jas parduotų kaip antikvarą. Kitos knygos metamos į šiukšlyną. Visos JIVO lotyniškos bibliotekos jau neliko.

1942. 07. 13 iširo taryba. Vadas paskirtas galva, atsakingu už policijos reikalus paskirtas jo padėjėjas¹⁵¹, atsakingu už visuomeninius reikalus – tas, kuris buvo pirmininku¹⁵². Tarnautojai persigandę. H. K. ir į jį panašūs bijo, kad valdžia panaudos jėgą.

Tauta neprotinga. Šešėlius palaikė tikrove. Geriau taip, bent jau bus aišku, geriau nei melas ar savęs apgaudinėjimas. Sumaiščiai nepadės.

Rytoj ir poryt – beveik tylą. Paskirti skyrių vadovai¹⁵³, patvirtinti valdžios. Liko visi, ar beveik visi ankstesnieji, kai kuriuos šiek tiek sukeitė vietomis. Policijos sekretorius pažemintas pareigomis ir tapo skyriaus vadovu¹⁵⁴. Žvelgiant atgal – taip net geriau.

17 dieną mūsų policija medžiojo mūsų žmones¹⁵⁵. Surinko visus senelius ir apsigimusius. Sakė, kad juos išveža vasaroti¹⁵⁶. Išvežė katilą ir malkas, ir gailastingąsias seseles į pagalbą.

Gandai sklinda įvairūs: 1) vadas įsipareigojo perduoti tam tikrą žmonių skaičių, tų, kurie „valgo“ ir „nieko neveikia“, kad „pagydytų ir pajaunintų“ „vergų stovyklą“, 2) yra teigiančiųjų, kad iš tiesų čia ne getas, o tik darbo stovykla, ir gražins čia ir visus apsigimėlius, kai tik jie išmoks kokio tinkamo darbo. Pavyzdžiui, akluosius, kurie moka pinti iš [!] šiaudų. Praeis dienos, paaiškės...

Išvežamieji susirinko gražiajame stadione. Štai kam jis naudojamas. Ir tai nesutrukdė tą pačią dieną ir kitas dienas – kai netrukdė lietūs – žaisti jame sportinius žaidimus. Daugybė žmonių ateina pažiūrėti ar įkvėpti gryno oro. Didžiulė gyvybinė energija tvyro likusiuose gyvuosiuose.

Tuo tarpu H. K. susitiko su naujuoju policijos viršininku. Knygų reikalas suderintas. Jis kai ką jam papasakojo, bet daugiau nusiūpė, kaip parašyta¹⁵⁷, kad tik Dievas būtų gailestingas ir ateitų viskam pabaiga.

Rašytojų sąjunga vėl gavo nedidelę paramą naujojo kultūros skyriaus vadovo pastangų dėka¹⁵⁸. Reikalauja kontakto, nori kad vadovybė taptų sąjungos globėja.

Draudžiamas Talmudas. Privalu išimti visas knygas iš parduotuvės ir perduoti policijai. Iš skaityklos ir iš bibliotekos irgi visas išėmė. Didelė dalis bus sunaikinta.

Vakar atidarytas vyresnių vaikų klubas. Reikalą inicijavo ir vadovauja vado pavaduotojas¹⁵⁹. Surinko paliktus vaikus ir sukūrė „vaikų sargybą“ prižiūrėti švarą namuose ir kiemuose. Mokytojams reikalaujant, visa tai buvo perduota Kultūros skyriui. Bauginamasi, kad nuo to reikalas nukentės. Kad tik blogio pranašautojai klystų. Vakar atidarymas buvo neblogas. Ir vaikai stiprėja. Buvo malonu pamatyti ir išgirsti abi kalbas¹⁶⁰ kartu, kad tik taip liktų. Nors man atrodo tai bergždžia malda. Šukių nesulipdysi. Išorinis spaudimas mus laiko kartu. Kai tik atleis, vėl visi išsiskirstysim kas sau, kiekvienas su savo pomėgiais.

Vakar vakare Bialikui skirtas renginys visai nepavyko. Dalyvių buvo nedaug. Nuotaika nebuvo šventinė. Tačiau vis tiek tai gyvybės ženklas, mūsų aktyvistai, atrodo, liko patenkinti. Tai irgi svarbu.

Sunku klausytis kvailų ir primityvių kalbų, bet reikia kentėti. Kantrybės, kantrybės, kantrybės. Draudžiama išsišokti.

Penktadienį karinė valdžia prisiminė, kad reikia reikalauti JIVO baldų.

Vakar vos nepagavo kaimynės Pasaulio tautų teisuolės¹⁶¹, senio akys geros, stovi pasirengęs gaudyti. Apsaugok, Viešpatie!

Praėjusią naktį vėl pasigirdo iš dangaus sirenų švilpimas, pranešantis apie oro pavojų, pasigirdo metalinių paukščių¹⁶² gausmas. Nebijojau, nelipau iš lovos. Kas buvo – dar negirdėjau...

¹ Z. Kalmanovičiaus pateiktos citatos metrikos patikslinimas: Franz Rosenzweig (1886-1929). *Der Stern der Erlösung/Išsilaisvinimo žvaigždė*, II d., III kn., p. 154–155 [DER MYSTIKER/ MISTIKAS]. F. Rosenzweigo *Der Stern der Erlösung* (Išsilaisvinimo žvaigždė) fragmentai, esantys Kalmanovičiaus dienoraščio pradžioje (1-3 p.) ir neišlikę tekstai bloknoto lapelių apatinėje dalyje, verčiant juos į lietuvių kalbą rekonstruoti pasitelkus publikuotą Rosenzweigo veikalą *Der Stern der Erlösung* (Freiburg im Breisgau-Universitätsbibliothek, 2002).

² Turimas galvoje darbas vadinamajame Rozenbergo štabe. Jis buvo vykdomas JIVO (Žydų mokslo instituto) pastate Vivulskio gatvėje, 18 name, už geto ribų.

³ Uma Olkenicki (Olkenicka-Lerer, 1899–1943/44) – dailininkė. Gimė 1899 (1909?) m. Vilniuje. Vilniuje baigė gimnaziją, mokėsi dailės. Vėliau studijavo menus Maskvoje, Berlyne ir Miunchene. Daugiausia kūrė tapybos ir grafikos technikomis, tapė aliejumi ir akvarele, kūrė estampus. 1924 m. Žydų dailės puoselėjimo draugijos parodoje Varšuvoje eksponavo kūrinius „Miunchenas“, „Nukryžiavimas“, „Badas“, „Aktas“. 1924 m. iš studijų grįžusi į Vilnių dėstė piešimą ir rankdarbius žydų mokyklose, buvo talentinga, populiari ir vaikų mylima mokytoja. Dalyvavo Vilniuje rengiamose parodose: 1925 m. amatų ir dailės parodoje žydų tapytojų salėje eksponavo tris aliejumi tapytus peizažus ir lino raižinius, nuo 1930 m. gruodžio 21 d. iki 1931 m. vasario 25 d. drauge su kitais žydų menininkais savo darbus eksponavo Vilniaus dailininkų ir skulptorių parodoje, surengtoje Syrkinų bibliotekoje, 1931 m. savo kūrybą žydų dailininkų parodoje. Nuo 1928 m. Uma Olkenicka dirbo Žydų mokslo institute (JIVO) Vilniuje, drauge su savo vyru, filologu ir tautosakininku Moišė Lereriu. Ji projektavo instituto leidinių viršelius, sukūrė pasaulyje plačiai žinomą JIVO emblemą. Prieškario Vilniuje Olkenicka buvo ir aktyvi teatro dailininkė, JIVO teatro muziejaus, pavadinto Esteros Rachelės Kaminskos vardu, direktorė. Okupacijos metais Uma Olkenicka buvo įkalinta Vilniaus gete. Pagal 1942 m. gyventojų surašymo duomenis gyveno Arklių g. 3. Vilniaus gete Olkenicka entuziastingai dalyvavo kultūriniame gyvenime, buvo geto teatro kolektyvo narė, kūrė dekoracijas spektakliams, plakatus gete vykusiems renginiams. Drauge su Vilniaus geto inteligentų grupe Olkenicka dirbo vadinamojoje „popierinėje brigadoje“, pavaldžioje Rozenbergo operatyviniam štabui ir rūšiavo įvairius JIVO archyvo dokumentus. Šį darbą nuo 1942 m. kovo Umą Olkenicką drauge su poetu Avromu Suckeveriu pasikvietė dirbti H. Krukas. Rūšiuodama JIVO pastate surinktas knygas, rankraščius, dokumentus ir dailės kūrinius ši brigada stengėsi, kiek įmanoma, kuo daugiau jų paslėpti ir išgelbėti. Uma Olkenicka dalyvavo ir rengiant Plastinį Vilniaus planą. Uma Olkenicka ir jos motina žuvo Treblinkos koncentracijos stovykloje. Jos vyras Moišė Lereris likvidavus Vilniaus getą buvo deportuotas į Narvos koncentracijos stovyklą Estijoje, kur mirė susirgęs šiltine.

⁴ Hermanas Krukas, čia ir toliau dienoraštyje žymimas inicialais „H. K.“ H. Krukas buvo Vilniaus geto bibliotekos direktorius, aktyvus Bundo veikėjas, viena iškiliausių Vilniaus geto visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo asmenybių. Jis taip pat dirbo Rozenbergo štabe. Gete rašė dienoraštį jidiš kalba, kuris 1961 m. buvo išleistas Niujorke. Šis dienoraštis yra vienas svarbiausių pasakojimų apie nacių okupaciją Vilniuje, Vilniaus getą ir koncentracijos stovyklas, likvidavus Vilniaus getą 1943 m. 2004 m. Kruko dienoraštis išleistas lietuvių kalba (Herman Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos. Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939–1944*, Vilnius, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2004). Visos H. Kruko dienoraščio nuorodos komentuojant Z. Kalmanovičiaus dienoraštį pateikiamos pagal 2004 m. H. Kruko dienoraščio lietuviškąjį leidimą.

⁵ Turimi galvoje Lyda ir Varanavas. Taip pat žr. toliau gegužės 26-osios įrašą.

⁶ Pagal Š. Kačerginskį (*JIVO bleter*, t. XXXI, 1951, p. 88, išnaša 216) čia turimas galvoje Miša Fregeris, juodadarbis Rozenbergo štabe JIVO pastate.

⁷ Miestas Kryme.

⁸ Z. Kalmanovičiaus „Įžanginis žodis Vilniaus geto Šolom Aleichemo akademijoje” buvo išspausdintas žurnale *Di goldene keit* (Auksinė grandinė), nr. 113, 1984, p. 42–43.

⁹ Čia ir toliau turimas galvoje Jakovas Gensas. Jis buvo Vilniaus geto policijos komendantas ir faktinis geto vadovas. Apie jį užsimenama visuose veikaluose Vilniaus geto tema.

¹⁰ Francas Mureris. Jis užėmė tokius oficialius postus: žydų reikalų referentas prie Vilniaus gebitskomisariato; vienas Vilniaus geto budelių.

¹¹ Hermanas Krukas *Vilniaus geto dienoraštyje* rašo: „Mano Rozenbergo štabo vadovybė išvyko į frontą, o ją pakeitė nauja vadovybė (p. 294). Iš Kalmanovičiaus dienoraščio nėra visiškai aišku, ar čia kalbama apie dr. Polį, kuris buvo žinomas kaip „hebraistas”. Jis tuo metu mokėsi Hebrajų universitete Jeruzalėje. Apie jį galima rasti informacijos Hermano Kruko dienoraštyje ir kituose darbo Rozenbergo štabe aprašymuose. Krukas pasakoja apie dr. Polio atėjimą į Rozenbergo štabą balandžio 23 d. skiltyje (p. 270). Bet kai Kalmanovičius toliau paskaitė apie „jaunąjį poną (?)”, užsiimantį hebraistika, tapo aišku, kad kalbama apie dr. Polį. Kruko dienoraštyje ir taip pat kitur minimi kiti vokiečiai Rozenbergo štabe: dr. Mileris, dr. Vulfas (kituose prisiminimuose jis neminimas), dr. Gothartas (prisidėjęs prie štabo 1942 m. lapkritį), Vilis Šeiferis (jaunas vokiečių, nemokėjęs hebrajiškai). Kalmanovičiaus dienoraščio rugsėjo 10 d. skiltyje sakoma, kad „jaunasis mokysis hebrajų kalbos” ir Šporketas (senesnis vokiečių, mokėjęs rusiškai fabriko šeimininkas). Pasak Suckeverio, dar buvo „garsusis Himleris” (*Iš Vilniaus geto*, Maskva, 1946, p. 115).

¹² Z. Kalmanovičiaus žmona.

¹³ 1942 m. gegužės 12 d. Rusijos armija pradėjo Charkovo puolimą.

¹⁴ Turimas galvoje dr. Polis.

¹⁵ Abu neidentifikuoti.

¹⁶ Išversti.

¹⁷ Aktorius Šabsai (Šabtai) Bliacheris buvo Literatų ir dailininkų sąjungos Vilniaus gete sekretorius.

¹⁸ *Tehilim* (Psalmės), 31:25.

¹⁹ Švino plokštelės buvo nusiųstos į valstybinę fabriką (A. Suckeverio žinomas eilėraštis „Švino plokštelės iš Romų spaustuvės” sukurtas pasitelkus poetinę fantaziją).

²⁰ Dr. Leo Bernšteinas, kilęs iš Vokietijos, sionistas ir vokiečių kalba kūręs poetas, Jechielio Šeinboimo kovotojų grupės narys. 1943 m. kovą jis tapo Vilniaus geto Kultūros skyriaus vadovu, po jo – bundininkas G. Jašunskis, išgyvenęs per Holokaustą.

²¹ 1941 m. lapkritį Varanave buvo 300 žydų, pabėgėlių iš Vilniaus.

²² Lyda. Didžioji akcija vyko Lydoje 1942 m. gegužės 8 d.

²³ Varanavas. Apie šias dvi vietas plg. Kruko pastabas gegužės 15 d. įrašė (Krukas, p. 292).

²⁴ Komunistų (bolševikų) terminas, iš dalies ir sovietų valdžios.

²⁵ Čia kalbama apie lenkus (H. Krukas, p. 296): „Neseniai Vilniaus (lenkų) laikraštis pranešė, kad partizanai nužudė leitenantą ir du jo palydos narius. Tyrimas rodo, jog tai padarė bolševikai ir lenkų bei rusų radikalai. [...] kitą rytą maždaug 400 lenkų įvykdyta mirties bausmė.“

²⁶ Eli Falkovič, *Jidiš kalba: fonetika, leksika ir gramatika* (Maskva, 1940), p. 383. Kalmanovičius kritiškai ir negatyviai atsiliepė apie jidiš kalbos tyrinėjimus Tarybų Sąjungoje. Ypač jis negalėjo toleruoti šventos

kalbos (hebrajų) natūralizuotos sklaidos. Žr. jo straipsnį „Jidiš kalbos perspektyvos Tarybų Sąjungoje”, in *Literariše bleter* (Literatūros puslapiai), 1931.

²⁷ Dr. Cemachas Feldšteinas. Vyko 1942 m. liepą.

²⁸ Augustinas Janulaitis, lietuviškai parašęs Lietuvos žydų istoriją, (Kaunas, 1923).

²⁹ Didieji vokiečių puolimai Pietų Rusijoje vyko 1942 m. liepą, kai jie užėmė Sevastopolį, Voronežą ir Rostovą.

³⁰ Josefą Muškatas, revizionistas, advokatas, atvykęs į Vilnių iš Varšuvos 1939 m. Jis pagarsėjo kaip Genso pavaduotojas, pirmosios policijos nuovados viršininkas 1941 m. rugsėjį. Buvo išsiųstas į Estiją, kur veikiausiai ir žuvo.

³¹ Čia ir toliau turima galvoje Varšuva.

³² Lėktuvai.

³³ Kalmanovičius nuolat rašo „7-ta diena”, užuot rašęs „Šabat”, galbūt dėl pojūčio, kad Vilniaus gete negalėjo būti Šabato.

³⁴ Martinas Vaisas, SS karininkas, žudynių Paneriuose vadovas. Apie šį incidentą su pabėgėliais iš Lydos ir Varanavo pasakoja Krukas gegužės 29 d. įrašė (p. 301).

³⁵ Pasak Kruko (p. 301), būtent Vaisas jį išgelbėjo.

³⁶ *Tehilim* (Psalms) 21:9–10 kalbama apie Dievo nemėgimą: „Suras Tavo ranka visus priešus Tavo, dešinioji ranka suras nekenčiančius Tavęs. Tu paversi juos degančią krosnį savo pykčio ugnyje. Skyriuje 10:1 girdėti šauksmas: „Kodėl, Viešpatie, esi toli, kodėl pasislėpęs, kai ateina neganda?” Ir toliau 15-ta eilutė: „Sugniuždyk raumenis nedorėlio ir piktadario ieškok tol, kol surasi jo nedorumą. *Tehilim* 6:5–6 prašoma Dievo: „Sugrižk, Viešpatie, išgelbėk mano sielą, išvaduok mane mielaširdingai, nes mirtis neleis prisiminti Tavęs. Kas dėkos Tau požemio karalystėje?”

³⁷ *Dvarim* (Pakartoto Įstatymo knyga), 28:47–48.

³⁸ *Vaikra Raba*, skyrius 35, 1.

³⁹ Mišna Tora, *Zmanim*, skyrius „Taanit“, d. 1, Simanim, 2–3.

⁴⁰ Jeremijas, 30:7.

⁴¹ *Jona*, 3:10.

⁴² Miesto kalėjimas, t. y. Lukiškių kalėjimas.

⁴³ Neidentifikuota.

⁴⁴ Neidentifikuota.

⁴⁵ Neidentifikuotas.

⁴⁶ Įvykis išsamiai aprašytas Kruko (p. 302–305). Krukas taip pat parašė reportažą, kuris buvo rastas tarp jo medžiagos JIVO archyve: „Šeši pakarti Vilniaus gete: kriminalinė literatūrinė kronika apie Vilniasu getą”.

⁴⁷ *Dvarim*, 13:6; 17:7; 19:19; 21:21; 22:21; 24:7.

⁴⁸ Jis buvo Josefą Geršteinas.

-
- ⁴⁹ Originale „Geltonas pažymėjimas” – tai hebrajiškas termino „Geltonas šainas” vertimas.
- ⁵⁰ Geto vadovai vokiečiai.
- ⁵¹ Trečia valanda po pietų.
- ⁵² Šešios valandos vakaro.
- ⁵³ *Dvarim*, 17:13.
- ⁵⁴ Sunku pasakyti, apie ką čia kalbama. Leidėjas Borisas Kleckinas turėjo suaugusius vaikus – sūnų ir dukterį. Duktė ištekėjo prieš pat prasidedant karui.
- ⁵⁵ Šporketas.
- ⁵⁶ Dr. Polis.
- ⁵⁷ Klaustuko ženklas yra originale.
- ⁵⁸ Partizanai.
- ⁵⁹ Miestelis Baltarusijoje į pietryčius nuo Minsko. Čia gimė Avrahamas, Zalmanas ir Sara Reizel.
- ⁶⁰ Neidentifikuota.
- ⁶¹ Menachemas Linderis (1911 –1942) – garsus žydų ekonomikos, statistikos ir demografijos tyrėjas, aktyvus JIVO ir pagrindinės kultūros ir pagalbos grupės Varšuvos gete bendradarbis. Naciai jį nužudė 1942 m. balandžio naktį iš 17 į 18 d. vykdydami geto aktyvistų naikinimo akciją. Detaliau apie jį galima paskaityti *Leksikon fun der najer jidišer literatūr* (Naujosios žydų literatūros žinynas). Z. Kalmanovičius ir jo žmona buvo pažįstami su Menachemu Linderiu ir jo žmona.
- ⁶² Dešimt valandų vakaro.
- ⁶³ Populiarus aktorius, populiarių dainų ir reviu, vykusių Vilniaus gete, dalyvis. Nužudytas 1945 m.
- ⁶⁴ Garsus Bundo veikėjas iš Varšuvos. Į Vilnių atvyko su bėglių banga 1939 m. rugsėjį. Nužudytas Estijoje.
- ⁶⁵ Geto policijos vadovas ir nacių kolaborantas. Žr. Kruko dienoraštį, p. 329.
- ⁶⁶ Cemachas Feldšteinas.
- ⁶⁷ Geto policijos karininkas, artimai bendravęs su naciais.
- ⁶⁸ Čia kalbama apie liūdnei pagarsėjusią Jom Kipurą 1941 m. gete.
- ⁶⁹ Menachemas Linderis.
- ⁷⁰ Mire (Mira) Kotliar buvo Menachemo Linderio žmona. Ji buvo pažįstama su Kalmanovičiumi ir jo žmona Rivele.
- ⁷¹ *Tehilim*, 36:7.
- ⁷² Atrodo, kad čia minimas dr. Polis.
- ⁷³ Čia kalbama apie knygas, kurios buvo parduotos popieriaus fabrikui.
- ⁷⁴ *Judenrat* (Žydų taryba).
- ⁷⁵ Veikiausiai Hermanas Krukas. Paprastai dienoraštyje jis žymimas H. K.

⁷⁶ Neidentifikuota.

⁷⁷ Hebrajiškai „kavinė“. Tačiau čia turimas galvoje policijos kooperatyvo geto restoranas, kuris tada buvo atidarytas. Žr. apie tai Kruko dienoraštyje (p. 307–308).

⁷⁸ Turimas galvoje darbo pranešimas.

⁷⁹ Neidentifikuota.

⁸⁰ Atrodo, kad čia turimas omenyje Mureris.

⁸¹ Geto biblioteka Strašūno g. 6 (garsi „Meficei Haskala“ biblioteka), kuriai vadovavo Hermanas Krukas. Jo dėka taip pat funkcionavo knygynas.

⁸² Neidentifikuotas.

⁸³ „Mėlynuosius šainus“ (pasak Grigorijaus Šuro, mažas žydras korteles su numeriu, *Grigorijaus Šuro užrašai*, Vilnius, 1997, p. 43) duodavo šeimos nariams, kurie turėjo „Geltonuosius šainus“.

⁸⁴ Turimas galvoje getas.

⁸⁵ Eli Falkovičiaus knyga. Taip pat žr. 26-tą išnašą.

⁸⁶ Turimas galvoje Mirties angelas (*Avoda zara* 20).

⁸⁷ „Ypatingasis“ būrys.

⁸⁸ *Ugerke* (jidiš).

⁸⁹ Mureris. Žr. Kruko dienoraštį, p. 309.

⁹⁰ „Rozenbergo brigados“ darbuotojai išsaugojo tūkstančius knygų iš JIVO pastato. Suckeveris knygoje *Fun Vilner geto* (p. 119) pasakojama apie *maliną* (slėptuvę) po JIVO pastatu.

⁹¹ Dr. Polis. Vokiečiai buvo įsitikinę, kad karaimai kilo iš žydų. Z. Kalmanovičius buvo vienas mokslininkų, kuris pateikė įrodymą, kad karaimai nebuvo žydai, ir tai padėjo juos išgelbėti.

⁹² Partizanai.

⁹³ Vokietis Šporketas.

⁹⁴ Grupės brigadininkas Cemachas Zavelsonas.

⁹⁵ Prie geto vartų buvo tuščia parduotuvė, kuri tarnavo kaip laikini arešto namai.

⁹⁶ Strašūno g. 6 kieme, kur buvo geto biblioteka, buvo įrengta sporto aikštelė.

⁹⁷ Avrahamas Suckeveris.

⁹⁸ Sakinys neaiškus.

⁹⁹ Šporketas.

¹⁰⁰ Neidentifikuota.

¹⁰¹ Klausimo ženklas yra originale. Gali būti, kad tai yra ironiškas geto „parduotuvių“ ženklas.

¹⁰² Bauda. Šekelis už persekiojamąjį (persekiojimą) (*Jevamot* 105); gavo savo užsitarnautą baudą.

¹⁰³ Rivelė Kalmanovič gete dirbo košerinėje virtuvėje.

-
- ¹⁰⁴ Čia [dienoraščio p. 68–73] cituojama iš Franco Rozencveigo knygos „Išsigelbėjimo žvaigždė“, III d., p. 162-165, pagal Heidelbergo versiją, išleistą 1954 m.
- ¹⁰⁵ Čia turimi galvoje prisiminimai apie pirmąsias karo dienas, kuriais pradedama Kalmanovičiaus dienoraščio publikacija.
- ¹⁰⁶ Turimas galvoje kardas prie įėjimo į Gan Edeną (Rojaus sodą) (*Brešit* (Pradžios knyga) 3:24).
- ¹⁰⁷ Vokiečių fabrikas, kuriame dirbo žydai ir kuris buvo vadinamas „gera“ darbo vieta.
- ¹⁰⁸ Mureris.
- ¹⁰⁹ Neidentifikuotas.
- ¹¹⁰ Žr. 37–39 išnašas.
- ¹¹¹ *Tehilim* (Psalmės) 92:15.
- ¹¹² Martinas Vaisas.
- ¹¹³ Nežydai.
- ¹¹⁴ Čia kalbama apie visų Judenrato institucijų darbuotojų reprezentaciją. Incidentas plačiau aprašytas Kruko dienoraštyje (p. 318–321).
- ¹¹⁵ Masiniai trėmimai iš Varšuvos geto į Treblinką prasidėjo 1942 m. liepos 22 d.
- ¹¹⁶ Skliaustai yra originale.
- ¹¹⁷ Žydė iš Vokietijos, atvykusi į Vilnių iš Zvonšino (?) ir gyvenusi Kalmanovičiaus bute.
- ¹¹⁸ Neaišku, kas norima šiuo žodžiu pasakyti.
- ¹¹⁹ Neidentifikuotas.
- ¹²⁰ Anatolis Fridas.
- ¹²¹ Neidentifikuota.
- ¹²² Teodoro Herclio mirties metinės.
- ¹²³ Josefas Muškatas.
- ¹²⁴ Tvorą aplink sporto aikštelę. Ji ribojosi su geto kalėjimu.
- ¹²⁵ Kruko dienoraštyje (p. 323) daktaras vadinamas Šteinmanu.
- ¹²⁶ Mureris.
- ¹²⁷ Šporketas.
- ¹²⁸ Turimi omenyje aiškinamieji intarpai su išspausdintais rabi Icchako Alfasi aiškinimais, kurie įterpti kiekvieno traktato apatinėje dalyje.
- ¹²⁹ Turimas galvoje Literatų ir dailininkų sąjungos narių maištas, kuris buvo rezignuojamas kaip protestas prieš incidentą su Gensu. Apie tai Kalmanovičius jau pasakojo birželio 29 d. skiltyje. Detalių apie tai galima rasti Kruko dienoraštyje (p. 318–321).

-
- ¹³⁰ Avrahamas Suckeveris gavo premiją už poemą *Dos kever kind* (Kapų vaikas), kuri turi paantraštę „Dramatinė kronika“. Žr. *Poetiše verk* (Poezijos rinktinė), Tel Aviv, 1963, t. 1, p. 395–403.
- ¹³¹ Muzikos mokytojas ir choro dirigentas Jakovas Geršteinas gete sirgo. Jis mirė 1942 m. rugsėjo 26 d.
- ¹³² Mureris arba, galimas dalykas, Hingstas.
- ¹³³ Šporketas.
- ¹³⁴ Pagal Roš Ha-šana *musaf*’ą (pridėtinė malda).
- ¹³⁵ Potvarkis, kad žydai turi nešioti specialius ženklus, yra liepos 6 d. Kruko dienoraštyje (p. 55).
- ¹³⁶ Neidentifikuotas.
- ¹³⁷ Plg. Kruko dienoraštį, 1942 m. liepos 11 d. įrašas (p. 328–330).
- ¹³⁸ Plg. Kruko dienoraštį, p. 330.
- ¹³⁹ Sakinys neaiškus.
- ¹⁴⁰ Čia dar kartą kalbama apie švino plokšteles, nusiųstas į fabriką.
- ¹⁴¹ Neaišku, apie kokius gandus čia kalbama.
- ¹⁴² Turimas galvoje sovietinės valdžios periodas Lietuvoje 1940–1941 m.
- ¹⁴³ Chaimas Ozeris Grodzenskis (1863–1940) – paskutinis autoritetingas rabinas iki karo Vilniuje.
- ¹⁴⁴ Hercas Kovarskis (1869–1941) – garsus daktaras ir aktyvus CBK komiteto narys, mokslinių darbų vokiečių ir rusų k. bendraautoris, periodiškai bendradarbiavęs su *Vilner tog* (Vilniaus diena) ir *Folksgezunt* (Tautos sveikata). Mirė trečią dieną po vokiečių okupacijos.
- ¹⁴⁵ Vokiečių naciai.
- ¹⁴⁶ *Ješaja* 31-3. Vardo Chaim Oizer žodžių žaismas.
- ¹⁴⁷ *Cefanija* 3-13.
- ¹⁴⁸ Iš „Erec Izraelio tiesų“, kur jis pasakoja apie savo apsilankymą prie Kotelio (Raudų sienos).
- ¹⁴⁹ Babilono Talmudas, traktatas *Šabat*, p. 13, 72.
- ¹⁵⁰ *Šmuel*, II 24-14.
- ¹⁵¹ Desleris.
- ¹⁵² Anatolis Fridas.
- ¹⁵³ Plg. Kruko dienoraštį, p. 331.
- ¹⁵⁴ Josefas Glazmanas išėjo iš policijos ir tapo Apgyvendinimo (butų) skyriaus vadovu.
- ¹⁵⁵ Turima galvoje senukų ir invalidų akcija. Plg. Kruko *Dienoraščio* p. 332.
- ¹⁵⁶ Senukai ir invalidai buvo nuvežti į Valakupius prie Neries, kur iki karo buvo vaikų TOZ stovykla. Po dešimties dienų jie visi buvo nužudyti.
- ¹⁵⁷ Babilono Talmudas, traktatas *Nedarim*, p. 20, 72.

¹⁵⁸ Grigori (Griša) Jašunskis, bundininkas.

¹⁵⁹ Josefas Muškatas.

¹⁶⁰ Jidiš ir hebrajų kalbos.

¹⁶¹ Čia veikiausiai turima galvoje Ona Šimaitė arba Viktorija Gžmilevska, kurios ateidavo į JIVO pastatą, kad susitiktų su savo draugais, tarp jų ir su žydais, ir jiems padėtų.

¹⁶² Lėktuvai.